

Ὡς δεινὴν τινα λέγεις δύναμιν τοῦ φιλήματος εἶναι: Ο Ξενοφών για το φίλημα ως μορφή εξουσίας

Γεώργιος Ν. Βασίλαρος*

Περίληψη

Στη μελέτη αυτή εξετάζεται η πρωτότυπη (στην αρχαία ελληνική γραμματεία) αντίληψη του κατά Ξενοφώντα Σωκράτη σχετικά με τον εξουσιαστικό χαρακτήρα του ερωτικού φιλήματος. Στη συνέχεια μελετάται η πραγμάτευση του θέματος σε σχέση με τη συμπεριφορά των δύο Ξενοφώντειων πολιτικών προτύπων, δηλαδή του Αγησίλαου και κυρίως του Κύρου του Πρεσβύτερου.

I

Στο πρώτο Βιβλίο των *Απομνημονευμάτων* και ειδικότερα στο τρίτο κεφάλαιο¹, ο Ξενοφών περιγράφει εμφατικά την υποδειγματική εγκράτεια του Σωκράτη στο φαγητό, το ποτό και τις αφροδίσιες ηδονές. Εδώ απαντά και ο ενδιαφέρων από πολλές απόψεις διάλογος του φιλοσόφου με τον ίδιο τον Ξενοφώντα σχετικά με τον έρωτα για τους ωραίους. Μάλιστα, πρόκειται για τη μοναδική φορά, στο σύνολο των *Απομνημονευμάτων*, όπου ο συγγραφέας του έργου αναφέρεται με το όνομά του ως ένας εκ των συνομιλητών του Σωκράτη². Από τις αντιλήψεις που διατυπώνονται σε

---

* Ο Γεώργιος Ν. Βασίλαρος είναι επίκουρος καθηγητής Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (Τμήμα Φιλολογίας).

αυτά τα χωρία, την προσοχή, λόγω της πρωτοτυπίας της, κεντρίζει η σχετική με τον δυναστευτικό χαρακτήρα της φυσικής ωραιότητας και κυρίως του ερωτικού φιλήματος. Σύμφωνα με τον φιλόσοφο, οι επενέργειες αυτής της σωματικής επαφής διακυβεύουν την ικανότητα άσκησης της αρετής. Έτσι, ματαιώνουν τη δυνατότητα επιτέλεσης καλών έργων, δηλαδή ωφέλιμων για τον δρώντα στο μέτρο που ωφελούν την ανθρώπινη κοινωνία³. Άρρηκτα συνδεδεμένη με την αυτονομία που προσδιορίζει θεμελιακά τον «αρχικό άνδρα», η ευπραξία⁴ δεν καθίσταται εφικτή παρά μέσω της διατήρησης της κυριαρχίας επί των παθών⁵.

Το ενδιαφέρον ερώτημα που γεννάται κατ' αρχάς, και το οποίο δεν έτυχε μέχρι σήμερα της ιδιαίτερης προσοχής των μελετητών, είναι το αν αυτή η άποψη του ξενοφώντειου Σωκράτη για την εξουσιαστική έως και καταστρεπτική δύναμη του φιλήματος στηρίζεται σε αντιλήψεις που απαντούν στην ελληνική γραμματεία πριν από τον Ξενοφώντα ή τουλάχιστον κατά την εποχή του.

Είναι γνωστό ότι, τόσο στην ομηρική επική ποίηση (στην οποία σημειωτέον δεν απαντά το ρήμα *φιλέω* αλλά το συνώνυμο του *κυνέω*)⁶, όσο και σε ολόκληρη τη μεθομηρική λογοτεχνία, το φίλημα δεν θεωρείται απλώς ως μία χειρονομία επίσημου ή ιδιωτικού χαιρετισμού/ασπασμού, αλλά και ως έκφραση συναισθημάτων⁷.

Όπως αντιλαμβάνεται κανείς, αφορμές για την ανταλλαγή φιλημάτων υπήρχαν ασφαλώς, πολλές και ποικίλες. Μία συστηματική ταξινόμηση όλων των τύπων φιλημάτων τόσο στην αρχαία ελληνική και λατινική γραμματεία, όσο και στην ιουδαϊκή και χριστιανική παράδοση⁸ επιχείρησε προσφάτως ο Gerhard Binder⁹. Στην κατηγορία του τελετουργικού ασπασμού, – του «τυπικού» όπως ο ίδιος το ονομάζει, φιλήματος (*förmlicher Kuß*)– εντάσσει τις περιπτώσεις φιλημάτων που σχετίζονται με τον πολιτικό ή θρησκευτικό τομέα της ανθρώπινης δραστηριότητας. Εδώ, επί παραδείγματι, αναφέρονται τύποι φιλημάτων που ως χειρονομίες εκφράζουν την υποταγή και το σεβασμό των υπηκόων απέναντι στον ηγεμόνα ή συνιστούν εκδηλώσεις λατρευτικές¹⁰.

Στη δεύτερη κατηγορία αυτήν της έκφρασης συναισθημάτων ο Binder πραγματεύεται το «προσωπικό» ή «ιδιωτικό» φίλημα (*privater Kuß*), όπου συμπεριλαμβάνει τους ασπασμούς που εντάσσονται στο πλαίσιο οικογενειακών και φιλικών σχέσεων¹¹, τον τελευταίο ασπασμό των νεκρών και ασφαλώς το ερωτικό φίλημα.

Το φίλημα στο στόμα ως είδος χαιρετισμού δεν μαρτυρείται στον Όμηρο¹³. Παρουσιάζεται, όμως, ήδη από τους αρχαίους

συγγραφείς ως έθιμο ανατολικής προέλευσης. Ο Ηρόδοτος είναι ο πρώτος που αναφέρεται σ' αυτή τη συνήθεια των ευγενών Περσών να ανταλλάσσουν φιλήματα στο στόμα όταν αποχαιρετούνται¹⁴. Για τη συνήθεια αυτή των Περσών κάνει λόγο και ο Ξενοφών. Όπως θα δούμε αναλυτικότερα παρακάτω, η αναφορά αυτή γίνεται τόσο στη συνάντηση του Αγησίλαου με τον όμορφο νεαρό Πέρση Μεγαβάτη¹⁵, όσο και στον αποχαιρετισμό μεταξύ του Κύρου και του Μήδου Αρτάβαζου. Ο τελευταίος, καθώς το μαρτυρεί ο περίφημος «παιδικός», δηλαδή ερωτικός λόγος του¹⁶, βαθύτατα γοητευμένος από τον νεαρό πρίγκιπα, προσπαθεί ακριβώς να επωφεληθεί από την ύπαρξη του συγκεκριμένου εθίμου.

Αξίζει να σημειώσουμε ότι το ερωτικό φίλημα, που μας απασχολεί εδώ, δεν απαντά στον Όμηρο, όπως επίσης και δεν ανευρίσκεται σε αποσπάσματα της αρχαϊκής λυρικής ποίησης¹⁷. Ως μοτίβο μαρτυρείται για πρώτη φορά στην τραγική και κυρίως στην κωμική ποίηση¹⁸, καθώς και στην πεζογραφία από τον 5ο αιώνα και μετά. Συχνή ασφαλώς είναι η χρήση του αργότερα στα ερωτικά και παιδεραστικά επιγράμματα, στη βουκολική ποίηση, καθώς και στο αρχαίο μυθιστόρημα¹⁹. Αξίζει μάλιστα να αναφερθεί ότι στην ελληνική γραμματεία της μετακλασικής περιόδου απαντά συχνά το μοτίβο των ερωτικών φιλημάτων με όμορφους νέους στα συμπόσια. Γνωστή είναι, λ.χ., από τον Αθήναιο η ιστορία που διηγείται ο ποιητής του 5ου αιώνα Ίων ο Χίος²⁰, για το τέχνασμα με το οποίο ο τραγικός ποιητής Σοφοκλής κατάφερε, σε κάποιο συμπόσιο, να αποσπάσει ένα φίλημα από τον όμορφο νεαρό οινοχόο. Μία παρόμοια ιστορία παραδίδεται και για τον Ευριπίδη, ο οποίος, σε συμπόσιο του βασιλιά της Μακεδονίας Αρχέλαου, ανταλλάσσει ερωτικά φιλήματα με τον τραγικό ποιητή Αγάθωνα²¹.

Εξετάζοντας όλα τα χωρία στα οποία χρησιμοποιείται το μοτίβο του ερωτικού φιλήματος, διαπιστώνουμε ότι μόνο στον Ξενοφώντα προβάλλεται η κυριαρχική δύναμη του τελευταίου πάνω στον εραστή, με αποτέλεσμα μάλιστα την πλήρη απώλεια του αυτοελέγχου και την υποδούλωση στην ηδονή που προξενείται από αυτή τη σωματική επαφή. Σε ένα μόνο απόσπασμα από την τραγική ποίηση θα μπορούσε ίσως να διακρίνει κανείς, κατά την άποψή μας, κάποια συνάφεια με το εξεταζόμενο θέμα. Σύμφωνα με τις υπάρχουσες ενδείξεις, η λέξη *φίλημα* απαντά για πρώτη φορά στην αρχαία ελληνική λογοτεχνία, και μάλιστα σε ερωτικά συμφραζόμενα, σε ένα απόσπασμα από τη χαμένη τραγωδία του Αισχύλου *Μυρμιδόνες*:

ὦ δυσχάριστε τῶν πυκνῶν φιλημάτων²².

Προφανώς, ο Αχιλλέας απευθύνεται, με τον ερωτικό αυτό λόγο, στον νεκρό Πάτροκλο, προκειμένου να εκφράσει την οργή και την οδύνη του για τον πρόωρο χαμό του ερωμένου συμπολεμιστή. Η οδύνη αυτή δείχνει να πηγάζει και από την απώλεια των συχνών μεταξύ τους φιλημάτων. Ο τρόπος αναφοράς σε αυτή τη σωματική επαφή, υποδηλώνοντας τον έντονα ηδονικό της χαρακτήρα, αφήνει να διαφανεί και ο καταλυτικός της ρόλος όσον αφορά την ενίσχυση του συνεκτικού δεσμού μεταξύ των δύο προσώπων.

Στον Όμηρο, αντίθετα, δεν υπάρχουν στοιχεία που να υποδεικνύουν την ύπαρξη ερωτικής σχέσης μεταξύ Αχιλλέα και Πατρόκλου. Την ίδια γραμμή ακολουθεί και ο Σωκράτης στο *Συμπόσιον* του Ξενοφώντα. Εδώ, ο φιλόσοφος επιμένει ότι η εκδίκηση του θανάτου του Πατρόκλου από τον Αχιλλέα κατανοείται μόνο με βάση το θαυμασμό που έτρεφε ο ήρωας για την ανδρεία του συντρόφου του²³. Από την άλλη πλευρά, την αισχύλεια εκδοχή για τον ερωτικό δεσμό μεταξύ των δύο ηρώων δείχνει να αποδέχεται ο Φαίδρος, στο λόγο που εκφωνεί στο Πλατωνικό *Συμπόσιον*. Σημειώνουμε όμως ότι ο Φαίδρος δεν αποδίδει στον Αχιλλέα τον ρόλο του εραστή, όπως πιστεύει ο Αισχύλος, αλλά του ερωμένου του Πατρόκλου. Την άποψή του αυτή τη στηρίζει στη νεότητα, καθώς και στην εξαιρετική ομορφιά του ήρωα²⁴.

Το απόσπασμα των *Μυρμιδόνων* μόνον εν μέρει θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι συγγενεύει με την Ξενοφώντεια άποψη για το φίλημα. Οδηγούμεθα λοιπόν στη διαπίστωση ότι η αντίληψη του Σωκράτη των *Απομνημονευμάτων* σχετικά με τον εξουσιαστικό χαρακτήρα του φιλήματος, δεν προδίδει προγενέστερες επιρροές. Με άλλα λόγια, επιτρέπεται να συμπεράνουμε ότι είναι η πρώτη φορά, στην ελληνική γραμματεία, όπου δηλώνεται τόσο emphaticά, ο ανεξέλεγκτος τρόπος με τον οποίον το φίλημα επενεργεί στην ψυχή του εραστή, καταλύοντας την ισορροπία της.

II

Ας εξετάσουμε από πιο κοντά το υπό συζήτηση χωρίο των *Απομνημονευμάτων* (1.3.815).

Απευθυνόμενος στον Ξενοφώντα, ο Σωκράτης σχολιάζει αρνη-

τικά το γεγονός ότι ο γιος του Κρίτων²⁵ Κριτόβουλος²⁶, ο οποίος παρίσταται σε αυτή τη συζήτηση, φίλησε κάποτε τον «*εὐπροσωπότατον καὶ ὠραιότατον*» γιο του Αλκιβιάδη. Το ερώτημα που τίθεται κατ' αρχάς είναι το αν ο γιος του Αλκιβιάδη ταυτίζεται με τον Κλεινία. Τον τελευταίο, ο Ξενοφών, στο *Συμπόσιον*²⁷, τον αναφέρει ως ερωμένο του Κριτόβουλου. Σύμφωνα με τον Gignon²⁸, η ταύτιση αυτή δεν είναι δυνατή, εφόσον ο Αλκιβιάδης δεν είχε γιο καλούμενο Κλεινία, αλλά έναν αδελφό με το ίδιο όνομα²⁹. Όπως μάλιστα σημειώνει ο Ελβετός μελετητής, στους πλατωνικούς διαλόγους απαντά πράγματι ένας Κλεινίας, γιος όμως του Αξίochου, για τον οποίο δεν γνωρίζουμε πολλά πράγματα. Σχετικά με την ταύτιση του ανώνυμου γιου του Αλκιβιάδη στα *Απομνημονεύματα*³⁰ με τον Κλεινία του *Συμποσίου*³¹, ο Gignon³² διατυπώνει τις παρακάτω ενδιαφέρουσες υποθέσεις: Συνδέοντας το σχόλιο που γίνεται, στα δύο έργα³³, για τη ριψοκίνδυνη ερωτική δραστηριότητα του Κριτόβουλου, ο ερευνητής υποστηρίζει, καταρχήν, ότι ο Ξενοφών δίνει, έστω και εκ παραδρομής, στον γιο του Αλκιβιάδη ένα όνομα το οποίο απαντά συχνά στην οικογένεια του Αθηναίου πολιτικού. Αυτό ίσως οφείλεται στην επιδίωξη του συγγραφέα να προσδώσει μεγαλύτερη αληθοφάνεια στην αφήγησή του.

Ο απώτερος κύριος στόχος του είναι να εμφανίσει τον εαυτό του ως αυτήκοο μάρτυρα του διαλόγου μεταξύ Κριτόβουλου και Σωκράτη, και έτσι να πείσει για το ότι ανήκε στο στενό κύκλο των Σωκρατικών μαθητών. Κατά δεύτερο λόγο, ο Ξενοφών επιθυμεί να υποδηλώσει ότι τη σαγηνευτική του ομορφιά, στην οποία υποδουλώνεται ο Κριτόβουλος, ο Κλεινίας την έχει κληρονομήσει από τον πατέρα του. Όσο επικίνδυνα γοητευτικός υπήρξε κάποτε ο Αλκιβιάδης, άλλο τόσο αποπλανητικός παρουσιάζεται και ο γιος του. Όπως γνωρίζουμε, ο Ξενοφών δεν αναφέρεται με κολακευτικά λόγια στον τρόπο ζωής του Αλκιβιάδη. Την πλήρη απομάκρυνση του τελευταίου από τις μορφές δράσης που επιτάσσει το πρότυπο της *καλοκάγαθίας* την αποδίδει μάλιστα στην αποξένωσή του από τον Σωκράτη³⁴.

Η ενέργεια του Κριτόβουλου να φιλήσει τον ελκυστικό νεαρό δεν χαρακτηρίζει, σύμφωνα με τα λόγια του Σωκράτη, ανθρώπους σώφρονες και προνοητικούς. Αντίθετα, ανήκει στους τρόπους έκφρασης οι οποίοι προσιδιάζουν στους θρασεείς, ανόητους και ριψοκίνδυνους³⁵. Οδηγεί μάλιστα την αποδοκιμασία του στην υπερβολή, θεωρώντας την απερισκεψία του Κριτόβουλου ικανή να τον ωθήσει σε ενέργειες τόσο παράτολμες όσο το να κάνει άλματα

πάνω από μαχαίρια ή και στη φωτιά, παρόμοια με τους επαγγελματίες διασκεδαστές των συμποσίων³⁶. Η απρονοησία του γοητευμένου άνδρα να φιλήσει τον Κλεινία θα τον αποτρέψει από την άσκηση της αρετής την οποία, σε κάθε περίπτωση, προϋποθέτει η ευπραξία. Κατασπαταλώντας τον χρόνο και την περιουσία του σε βλαβερές ηδονές, θα μετατραπεί σε ανδράποδο, έρμαιο της στυγνής τυραννίας των παθών του³⁷.

Συνεχίζοντας μάλιστα τη συνομιλία του με τον Ξενοφώντα, ο οποίος δείχνει να πείθεται για τη φοβερή δύναμη του φιλήματος³⁸, ο Αθηναίος φιλόσοφος θα ενισχύσει τη σχετική του άποψη, παρομοιάζοντας εύστοχα την καταστροφική επένδυση του φιλήματος με το δάγκωμα των *φαλαγγίων*, δηλαδή ενός είδους δηλητηριώδους αράχνης³⁹: Παρόλο που είναι μικρά στο μέγεθος, τα φαλάγγια, αγγίζοντας απλώς τους ανθρώπους με το στόμα, τους κάνουν να χάνουν τα λογικά τους από την οδύνη⁴⁰. Σύμφωνα με τα λεγόμενα λοιπόν του Σωκράτη, ο κίνδυνος που ελλοχεύει στο φίλημα ενός ωραίου νέου είναι ακόμη μεγαλύτερος. Κυρίως, εφόσον η σωματική ομορφιά μπορεί να προξενήσει το ίδιο κακό με την αράχνη έστω και με τη θέα της⁴¹, δηλαδή ακόμη και από μακριά⁴². Έτσι, ο εγκρατής Σωκράτης συμβουλεύει τον Ξενοφώντα, που δεν έχει μέχρι στιγμής αποπλανηθεί, να αποφεύγει οπωσδήποτε τις συναντήσεις με τους ωραίους (*φεύγειν προτροπάδην*). Στον Κριτόβουλο, όμως, ο οποίος έχοντας γευθεί το φίλημα, νοσεί ήδη από τον έρωτα, συνιστά να απομακρυνθεί από το γιο του Αλκιβιάδη τουλάχιστον για ένα χρόνο (*ἀπενιαυτίσαι*)⁴³. Σε διαφορετική περίπτωση, η απώλεια της ελευθερίας, η κατασπατάληση της περιουσίας, καθώς και η παραμέληση κάθε ευγενούς ενασχόλησης είναι οι κυριώτερες από τις συνέπειες αυτής της παγίδευσης⁴⁴.

Παρόμοια στάση τηρεί ο Σωκράτης και στο περίφημο κεφάλαιο του Ξενοφώντειου *Συμποσίου* (4.10-28), όπου και πάλι το κεντρικό πρόσωπο, όπως είδαμε, είναι ο Κριτόβουλος⁴⁵. Εδώ, κατά τη συζήτηση σχετικά με το τι είναι αυτό για το οποίο μπορεί να υπερηφανεύεται καθένας από τους συμποσιαστές, ο Κριτόβουλος αναφέρεται στην ομορφιά του⁴⁶. Όπως ισχυρίζεται, πρόκειται για αγαθό σημαντικότερο ακόμη και από την εξουσία του Πέρση βασιλέα⁴⁷. Αναφερόμενος μάλιστα αυτός στον έρωτά του για τον όμορφο Κλεινία, διατυπώνει την άποψη σχετικά με την υπεροχή των ωραίων έναντι των ισχυρών, των ανδρείων και των σοφών. Το επιχείρημα που χρησιμοποιεί είναι ότι ο προικισμένος με φυσική ωραιότητα έχει τη δυνατότητα, παραμένοντας αδρανής, να επι-

τυγχάνει εντελώς άκοπα τα πάντα⁴⁸. Ισχυρίζεται μάλιστα ότι οι ωραίοι μπορούν να οδηγήσουν τους ανθρώπους στην αρετή, εφόσον, εμπνέοντας κατά κάποιον τρόπο τους ερωμένους τους, τους κάνουν μεταξύ άλλων πιο γενναιόδωρους, πιο φιλόπουνους και πιο εγκρατείς⁴⁹.

Άλλωστε, ο ίδιος, όχι μόνο θα δαπανούσε ευχαρίστως όλα του τα χρήματα και θα γινόταν δούλος του Κλεινία, αν εκείνος το επιθυμούσε, αλλά και θα ήταν έτοιμος, για χάρη του, να υποστεί κάθε κόπο και να διατρέξει οποιονδήποτε κίνδυνο⁵⁰. Σύμφωνα πάντα με τα λεγόμενά του, θα έπεφτε ακόμη και στη φωτιά⁵¹. Ο Σωκράτης συμπεραίνει και πάλι ότι οι απόψεις του Κριτόβουλου οφείλονται στο φίλημα με τον όμορφο νέο⁵². Οφείλονται, δηλαδή, σε αυτό το επικίνδυνο προσάναμμα του έρωτα, όπως το χαρακτηρίζει, και τούτο, τόσο για την απληστία που γεννά όσο και για τις γλυκές ελπίδες που επιτρέπει⁵³. Η συμβουλή μάλιστα την οποία δίνει ο Σωκράτης είναι ίδια με εκείνη που διατύπωσε και στα *Απομνημονεύματα*⁵⁴: πρέπει να αποφεύγονται τα φιλήματα των ωραίων⁵⁵.

Στο σημείο αυτό θα αναφερθούμε και στις ακόλουθες παρατηρήσεις. Όπως είναι γνωστό, στο *Συμπόσιον*, μετά τις προειδοποιήσεις για τις επικίνδυνες συνέπειες του φιλήματος με τους ωραίους, ο Χαρμίδης υπενθυμίζει ότι και ο ίδιος ο Σωκράτης δεν έχει μείνει ανεπηρέαστος από την ομορφιά του Κριτόβουλου. Διατείνεται ότι κάποτε τον είχε δει να αγγίζει στο κεφάλι και στον ώμο τον σαγηνευτικό νεαρό⁵⁶. Ο Σωκράτης δεν το αρνείται. Παρομοιάζοντας αυτό το άγγιγμα με τη «δαγκωματιά» ενός άγριου θηρίου, ισχυρίζεται ότι χάρη στην αυτοκυριαρχία του, κατόρθωσε να απομακρυνθεί από τον Κριτόβουλο και έτσι θεραπεύθηκε από τον πόθο του⁵⁷. Βλέπουμε, λοιπόν, ότι, στη σκηνή του *Συμποσίου*, ο Ξενοφών παρεμβάλλει το στοιχείο της παιδιάς. Αντίθετα, στην αντίστοιχη σκηνή των *Απομνημονευμάτων*, πραγματεύεται το θέμα με σοβαρότητα (*σπουδή*). Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Gigon⁵⁸, η διαφορά αυτή στην αντιμετώπιση του Ξενοφώντα εξηγείται από το γεγονός ότι στα *Απομνημονεύματα*, έργο απολογητικό για τον Σωκράτη, ο οποίος κατηγορήθηκε ότι διαφθείρει τους νέους, στόχος είναι να προβληθεί η εξαιρετική εγκράτεια του αυτάρκους⁵⁹ φιλοσόφου στα πάθη και τις ηδονές⁶⁰.

Σε σχέση πάντως με την ιστορία του Χαρμίδα, αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι, παρά το παιγνιώδες ύφος του *Συμποσίου*, ο Σωκράτης εν τέλει δεν δείχνει να παρασύρεται από την ομορφιά του Κριτόβουλου. Άλλωστε, γνωρίζοντας καλά την τρομερή δύναμη

του φιλήματος, ουδέποτε αποπειράθηκε να τον φιλήσει. Η παρατήρηση αυτή συνάδει και προς τη διαπίστωση ότι την αποκατάσταση της υπόληψης του Σωκράτη ο Ξενοφών την επιχειρεί και στο *Συμπόσιον*. Στο όγδοο κεφάλαιο, σε πλήρη συνέπεια με την απαγόρευση του ερωτικού φιλήματος, ο παιδαγωγός φιλόσοφος παρουσιάζεται να επαινεί τον έρωτα «*τῆς ψυχῆς τε καὶ τῆς φιλίας καὶ τῶν καλῶν ἔργων*» τον οποίο και προστατεύει η Ουρανία Αφροδίτη⁶¹. Καταδικάζοντας τον έρωτα του σώματος που σχετίζεται με την Πάνδημο Αφροδίτη, παρομοιάζει τον θιασώτη του με ζητιάνο ο οποίος ακολουθεί τον ερώμενο, «*προσδεόμενος ἢ φιλήματος ἢ ἄλλου τινὸς ψηλαφήματος*»⁶².

III

Το μοτίβο της δύναμης που ασκεί το ερωτικό φίλημα απαντά τόσο στο ρητορικό εγκώμιο *Αγησίλαος* για τον ομώνυμο περίφημο βασιλέα της Σπάρτης – του οποίου ο Ξενοφών, λόγω της μακρόχρονης συναναστροφής μαζί του, υπήρξε ειλικρινής θαυμαστής⁶³– όσο και στην *Κύρου Παιδείαν*⁶⁴, τη μυθιστορηματική δηλαδή βιογραφία του Κύρου του πρεσβύτερου, ιδρυτή της Περσικής αυτοκρατορίας.

Προκειμένου να επαινέσει την εγκράτεια του Αγησίλαου στις ηδονές, ο Ξενοφών αφιερώνει ολόκληρο το πέμπτο κεφάλαιο του ομώνυμου έργου του. Εδώ εντάσσει και το γνωστό ανέκδοτο της ερωτικής έλξης που ασκούσε στον εξαιρετικό ηγέτη ο όμορφος νέος Μεγαβάτης⁶⁵, γιος του στρατηγού του Φαρνάβαζου Σπιθριδάτη. Αν και γοητευμένος, ο Αγησίλαος απέφευγε σθεναρά να φιληθεί από τον Μεγαβάτη⁶⁶, ο οποίος επιθυμούσε να τον τιμήσει, σύμφωνα με τους περσικούς τρόπους⁶⁷. Μάλιστα, τη σώφρονα αυτή στάση του Αγησίλαου ο Ξενοφών θα την χαρακτηρίσει θεϊκή⁶⁸. Θα παρουσιάσει ακόμη τον Αγησίλαο να δηλώνει, ομνύοντας στους ίδιους τους θεούς, ότι θα προτιμούσε να ξαναδώσει αυτή τη μάχη με τα πάθη του, περισσότερο και από όσο θα ήθελε να γίνει ο ομορφότερος, ο δυνατότερος, ο ταχύτερος και ο πιο πλούσιος άνθρωπος στον κόσμο⁶⁹. Η εγκράτεια του Αγησίλαου τονίζεται από τον Ξενοφώντα και στο τελευταίο κεφάλαιο του εγκωμίου του. Με όρους που παραπέμπουν στον Σωκράτη του *Συμποσίου*⁷⁰, ο ηγεμονικός αυτός άνδρας περιγράφεται ως: «*καλῶν ἔργων μᾶλλον ἢ τῶν καλῶν σωμάτων ἐπιθυμῶν*»⁷¹.

Τη σωκρατική στάση απέναντι στις επιθυμίες που γεννά το σώμα, υιοθετεί απόλυτα και ο Πέρσης μονάρχης, το Ξενοφώντειο πρότυπο του ιδεώδους άρχοντα⁷². Η εγκράτεια του Κύρου στις αφροδίσιες ηδονές και τα ερωτικά πάθη αποδίδεται με τον πλέον γλαφυρό τρόπο στα χωρία όπου γίνεται λόγος για τον έμπιστο αξιωματούχο του Αράσπα⁷³ και την εκπάγλου καλλονής Πάνθεια⁷⁴. Πρόκειται για την αιχμάλωτη βασίλισσα των Σουσίων, την φύλαξη της οποίας την είχε ο Κύρος αναθέσει στον νεαρό πρωταγωνιστή των συγκεκριμένων επεισοδίων. Παρά τις προτροπές του αξιωματούχου του να θαυμάσει και ο ίδιος από κοντά την ομορφότερη γυναίκα της Ασίας, ο Κύρος αρνείται, επικαλούμενος τους κινδύνους που εμπερικλείει για τον άνθρωπο της δράσης η θέαση και μόνο του ανθρωπίνου κάλλους⁷⁵. Στο επιχείρημα μάλιστα του Αράσπα ότι το *εράν* σε αντίθεση με τις φυσικές ανάγκες ή τις δυνάμεις της φύσης είναι *εθελούσιον*⁷⁶, ο Κύρος αντιτείνει ότι, όσο και αν οι άνθρωποι εύχονται στους θεούς να απαλλαγούν από τη νόσο του έρωτα, εν τούτοις δεν κατορθώνουν να ελευθερωθούν από τα δεσμά του⁷⁷. Υπόδουλοι στο πρόσωπο που τους εγειρεί τον πόθο, δαπανούν τα πολυτιμότερα αγαθά τους, χωρίς ποτέ να βρουν τη δύναμη να αποδράσουν. Η απάντηση αυτή του Κύρου μας παραπέμπει με σαφή τρόπο στις σχετικές σωκρατικές αντιλήψεις. Όπως ήδη είδαμε, η απώλεια της ελευθερίας του ανθρώπου και η κατασπατάληση της περιουσίας αποτελούν τις κυριώτερες από τις ολέθριες συνέπειες του έρωτα προς τους ωραίους.

Ο Αράσπας δεν αποδέχεται τη σωκρατική αντίληψη του Κύρου. Αρνείται ότι η θέαση των ωραίων σωμάτων εμπερικλείει κινδύνους ανάλογους με το άγγιγμα της φωτιάς, σύμφωνα με την παρομοίωση του Πέρση ηγεμόνα⁷⁸. Παρά τις διαφωνίες του όμως, θα κυριευθεί από τον έρωτα για την Πάνθεια⁷⁹, την οποία και θα αποπειραθεί να βιάσει. Πληροφορούμενος το γεγονός, ο Κύρος θα επισημάνει και πάλι στον ντροπιασμένο τώρα πλέον Αράσπα, τη φοβερή δύναμη του έρωτα προς τους ωραίους, από την οποία απειλούνται ακόμη και οι θεοί⁸⁰. Η στάση του «ψυχρού βασιλέα»⁸¹, που αρνήθηκε να πλησιάσει την πανέμορφη Πάνθεια επιβεβαιώνει την ορθότητα της συμβουλής του μακάριου⁸² Σωκράτη⁸³.

Περισσότερο ενδιαφέρον όμως για την παρούσα μελέτη παρουσιάζει ο τρόπος με τον οποίο ο Ξενοφών πραγματεύεται, στο συγκεκριμένο έργο, το ζήτημα του ερωτικού φιλήματος. Τούτο, στο μέτρο που ο Κύρος ενσαρκώνει, για τον πολύπειρο στρατηγό, το πολιτικό πρότυπο σύμφωνα με το οποίο θα πρέπει να δια-

μορφωθεί ο μελλοντικός Έλληνας ηγέτης και κατακτητής της Ασίας⁸⁴.

Στο σημείο αυτό, ας δούμε τα πράγματα από πιο κοντά. Λόγω της εξαιρετικής του ωραιότητας⁸⁵, ο Κύρος γοητεύει τον Μήδο Αρτάβαζο⁸⁶. Παρασυρόμενος από τον έρωτά του, ο τελευταίος επιδιώκει να βρίσκεται συνεχώς κοντά στον νεαρό πρίγκιπα, προκειμένου να τον βλέπει⁸⁷. Στο επεισόδιο μάλιστα της επιστροφής του Κύρου στην πατρίδα του, ο Ξενοφών τον παρουσιάζει να εκμεταλλεύεται ακόμη και τη συνήθεια των ευγενών της Περσίας να ανταλλάσσουν μεταξύ τους φιλήματα, σε περίπτωση που συναντώνται ύστερα από πολύ καιρό ή όταν αποχωρίζονται⁸⁸. Έτσι, θεωρώντας μεγάλο χρονικό διάστημα, ακόμη και τα δευτερόλεπτα που μεσολαβούν μεταξύ δύο συναντήσεων με τον διάδοχο του Περσικού θρόνου, ο Αρτάβαζος ισχυρίζεται ότι δικαιούται να του δώσει ξανά το φιλί του αποχωρισμού⁸⁹.

Υπόδειγμα «αρχικού ανδρός», ο εγκρατέστατος Κύρος αποφεύγει συστηματικά να ικανοποιήσει την επιθυμία του Αρτάβαζου, ενίοτε και με ευτράπελο τρόπο. Για παράδειγμα, όταν σε κάποια συνάντηση, ενώπιον αξιωματούχων και συμμάχων, ο νεαρός ηγέτης φίλησε τον Χρυσάντα, ο Αρτάβαζος παραπονείται για αυτή τη διάκριση και ζητάει κι αυτός ένα φίλημα. Ο Κύρος του υπόσχεται ότι θα τον φιλήσει μετά από τριάντα χρόνια⁹⁰!

Μελετώντας κανείς τη συμπεριφορά των δύο ηγεμόνων, δηλαδή του Αγησίλαου και του Κύρου του πρεσβύτερου, απέναντι στις αφροδίσιες ηδονές, διαπιστώνει μία ουσιώδη ειδοποιό διαφορά. Αρνούμενος να φιλήσει τον όμορφο Μεγαβάτη, ο Αγησίλαος τιθασσεύει το ερωτικό του πάθος, κατάγοντας νίκη στη μάχη που δίνει ενάντια στις άλογες επιθυμίες του σώματος. Εν αντιθέσει όμως προς τον Σπαρτιάτη βασιλέα, ο Κύρος δεν χρειάστηκε ποτέ του να εμπλακεί σε πολέμους αυτού του είδους. Σε ολόκληρη την *Κύρου Παιδείαν* ο Πέρσης μονάρχης εμφανίζεται εντελώς απαλλαγμένος από ερωτικές επιθυμίες. Δεν είναι εκείνος που σαγηνεύεται από τον νεαρό Αρτάβαζο. Αντίθετα, αποτελεί ο ίδιος το αντικείμενο του πόθου του Μήδου αξιωματούχου. Τούτο συνεπάγεται ότι δεν είναι ο Κύρος εκείνος ο οποίος, σε περίπτωση που θα δεχότανε να ικανοποιήσει τη σφοδρή επιθυμία του Αρτάβαζου, θα διέτρεχε άμεσα τον κίνδυνο της απώλειας του αυτοελέγχου. Αυτός που, σε παρόμοια θέση με τον Αγησίλαο, απειλείται από τη δεινή δύναμη τούτης της επαφής είναι ο συνεπαρμένος θαυμαστής του. Αποφεύγοντας συστηματικά να φιληθεί από τον ερωτευμένο ευγενή, ο κατ' εξοχήν ικανός να άρχει⁹¹ Κύρος προστα-

τεύει τον υποτελή του από την αφροσύνη του πάθους. Έτσι, μετατρέπει την κυριαρχία που του ασκεί σε υποστήριγμα της αυτοκυριαρχίας την οποία ο ερών διακινδυνεύει να χάσει.

Παράλληλα, του υποδεικνύει τον τρόπο συμπεριφοράς που αξιώνει το πρόταγμα της ευπραξίας. Θεμέλιο της αρετής και αναγκαία συνθήκη για την επιτέλεση αξιοθαύμαστων έργων, η άσκηση της εγκράτειας⁹², αποτελεί το κύριο μέλημα του άριστου ηγεμόνα⁹³. Ως απόλυτα ικανός να μεριμνά για την ευδαιμονία των υπηκόων του⁹⁴, ο Κύρος εξασφαλίζει την ευημερία των τελευταίων, δείχνοντας έμπρακτο ενδιαφέρον για την ηθική τους τελείωση. Υπό αυτήν την προοπτική, η σθεναρή άρνηση που αυτός προβάλλει στις συνεχείς παροτρύνσεις του Αράσπα να δει από κοντά την Πάνθεια, καθώς και ο διδακτικός του λόγος⁹⁵ σχετικά με την τυραννική εξουσία του έρωτα, μπορούν επίσης να κατανοηθούν με βάση τους παιδαγωγικούς στόχους του Πέρση ηγεμόνα⁹⁶. Άλλωστε, το ψυχολογικό πορτραίτο του Κύρου μας πείθει ότι, αντικρίζοντας αυτός την Πάνθεια, δεν θα κινδύνευε περισσότερο από τον *απαθή* Σωκράτη, ο οποίος και θέλησε να διαπιστώσει, ιδίως όμμασι, το υπέρμετρο κάλλος⁹⁷ της εταίρας Θεοδότης⁹⁸. Υπό το πρίσμα αυτό, μπορούμε να ερμηνεύσουμε και το επεισόδιο το σχετικό με τον ασπασμό του Χρυσάντα, στο οποίο έχουμε ήδη αναφερθεί. Συγκεκριμένα, τον αξιωματούχο, τον οποίο επιλέγει να φιλήσει ο Κύρος, τηρώντας το περσικό έθιμο, τον έχει ο ίδιος, αμέσως πριν, χαρακτηρίσει κοντό και με κυρτή μύτη⁹⁹. Η πράξη αυτή του άριστου ηγεμόνα συνάδει απόλυτα προς τη θέση του Σωκράτη¹⁰⁰ ότι οι σώφρονες πρέπει να αποφεύγουν τους ωραίους. Ασπαζόμενος ο Κύρος τον άσχημο Χρυσάντα υποδεικνύει στους αρχόμενους τον τρόπο αυτοπροστασίας από την κυριαρχική δύναμη των άλογων ορέξεων.

Σύμφωνα με τον Ξενοφώντα, προϋπόθεση της ευπραξίας, η αρετή αποκτάται και παραμένει μέσα από τη μίμηση του κατά πάντα άριστου¹⁰¹. Παρόμοια με τον τρόπο διδασκαλίας του Σωκράτη¹⁰², ο φύσει ηγέτης¹⁰³ διαμορφώνει τη συμπεριφορά των αρχομένων μέσα από το ηθικό παράδειγμα που ο ίδιος ενσαρκώνει¹⁰⁴.

Για τον Αθηναίο αριστοκράτη, όπως δηλώνεται από το έργο του, κανείς δεν ανέλαβε πληρέστερα τον εξέχοντα ρόλο του ορατού μοντέλου πέραν από τον σοφό¹⁰⁵ Σωκράτη και τον φιλοτιμότη¹⁰⁶ Κύρο.

* * *

Με τη βοήθεια των παραπάνω αναλύσεων, διαπιστώνουμε ότι,

σύμφωνα με τον Ξενοφώντα, υποδαυλίζοντας τις σωματικές επιθυμίες, το ερωτικό φίλημα εκδιπλώνει ανεξέλεγκτες συμπεριφορές που οδηγούν στην κατάλυση της αυτονομίας του δρώντος υποκειμένου. Η συμβουλή του Αθηναίου φιλοσόφου προς τον ορεγόμενο τα ερωτικά φιλήματα των ωραίων είναι πάντοτε σαφής και κατηγορηματική: Η επαφή αυτής της μορφής πρέπει να αποφεύγεται πάση δυνάμει. Τον συγκεκριμένο κανόνα, ο Ξενοφών επιμένει ότι τον εφαρμόζουν υποδειγματικά και οι δύο πολιτικοί ηγέτες την υπεροχή των οποίων επιδιώκει να καταδείξει.

Αξίζει, τέλος, εδώ να σημειώσουμε ότι, ως σωκρατική, η συγκεκριμένη θέση, απαντά και σε μεταγενέστερους συγγραφείς. Η επιβίωση αυτή ανιχνεύεται, είτε σε παράφραση του αποσπάσματος (*Απομνημονεύματα*, 1.3.8-15), είτε σε παράθεση λεκτικών και θεματικών μοτίβων του διαλόγου μεταξύ Σωκράτη και Κριτόβουλου. Πέραν του ότι φανερώνει την ευρύτατη πρόσληψη του Ξενοφώντειου έργου στη μετακλασική λογοτεχνία, η αναφορά αυτή οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για αντίληψη η οποία προκάλεσε το ενδιαφέρον και άσκησε επίδραση τόσο στους εθνικούς όσο και, κυρίως, στους χριστιανούς συγγραφείς¹⁰⁷.

Σημειώσεις

1. *Απομνημονεύματα*, 1.3.5-15, ειδικ. 1.3.8-15.

2. Βλ. σχετικά Ο. Gigon, *Kommentar zum ersten Buch von Xenophons Memorabilien*, Basel, 1953, σελ. 104· Η. Erbse, «Die Architektonik im Aufbau von Xenophons Memorabilien», *Hermes* 89, 1961 σελ. 257-287, και ιδιαίτερα 257, καθώς και V.J. Gray, *The Framing of Socrates. The Literary Interpretation of Xenophon's Memorabilia*, Stuttgart, 1998 (= *Hermes Einzelschriften* 79), σελ. 94 κ.ε., η οποία χαρακτηρίζει τον Ξενοφώντα στο χωρίο αυτό ως *dramatis persona*. Για το ζήτημα αυτό βλ. τέλος και τα εξαιρετικά σχόλια του L.A. Dorion στον τόμο, *Xenophon. Mémoires*, tome I: *Introduction générale, Livre I, Texte établi par M. Bandini et traduit par L.A. Dorion*, Les Belles Lettres, Paris, 2000, σελ. 131-132.

3. Τα παραδείγματα για τη συνάρτηση της αρετής με την ικανότητα επιτέλεσης έργων χρήσιμων στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο είναι πολλά. Βλ. ενδεικτικά, *Απομνημονεύματα*, 4.2.11.

4. Σχετικά με τη σωκρατική αντίληψη της ευπραξίας, σύμφωνα με τον Ξενοφώντα, βλ. *Απομνημονεύματα*, 3.9.1415.

5. Πρβλ. *Απομνημονεύματα*, 2.1.1 κ.ε. Ακόμη, σχετικά με τους πολιτικούς όρους που χρησιμοποιεί ο Ξενοφών για να περιγράψει την αυτοκρατορία ως αποφυγή υποδούλωσης στα πάθη, βλ. και *Οικονομικός* 1.19-23.

6. Για την αντικατάσταση στην ελληνική του ρήματος *κυνέω* από το *φιλέω* ο C. Sittl, *Die Gebärden der Griechen und Römer*, Leipzig, 1890, σελ. 36 κ.ε. σημειώνει: «Selbstverständlich ist der Kuß ein Zeichen der Liebe, aber wohl kein Volk identifiziert beide Begriffe so sehr wie die Griechen, bei denen das Wort *φιλέω* über das eigentliche (*κυνέω*) den Sieg davontrug».

7. Για το φίλημα στην αρχαία ελληνική και λατινική γραμματεία και τέχνη βλ. το ενδιαφέρον άρθρο του W. Kroll, «Κυβ», *Realencyclopädie*, Supplementband 5, 1931, σελ. 511-520. Πολύ χρήσιμη θεωρείται ακόμη και σήμερα η παλαιά μονογραφία για τις χειρονομίες στην αρχαιότητα του Sittl (όπ. παρ.), στην οποία αφιερώνονται αρκετές σελίδες και για το φίλημα (βλ. ενδεικτικά, σελ. 36-43, 72-81, 166-172, 180-184 κ.ά.). Τέλος για το φίλημα του μουσαγέτη Απόλλωνα, μέσω του οποίου χαρίζεται η έμπνευση στον ποιητή, βλ. και την πρόσφατη ενδιαφέρουσα (αν και όχι πάντα πειστική) μελέτη του T. Köves-Zulau, «Der Kuß des Musengottes Apollon», *Würzburger Jahrbücher für die Altertumswissenschaft*, N.F., 28 b, 2004, σελ. 31-55.

8. Για το «φίλημα ειρήνης/αγάπης» στη χριστιανική παράδοση βλ. ειδικότερα το άρθρο του K. Thraede, «Friedenskuß», *Reallexikon für Antike und Christentum* 8, 1972, σελ. 505-519.

9. G. Binder, «Κυβ», *Der Neue Pauly* 6, 1999, σελ. 939-947.

10. Παραδείγματα αυτών των τύπων φιλημάτων βλ. στον Binder (όπ. παρ.), στ. 940-941. Αναφέρονται μεταξύ άλλων τρόποι φιλημάτων που σχετίζονται με την προσκύνηση των ηγεμόνων (έθιμο ανατολικής προέλευσης), που συμβολίζουν την εμπιστοσύνη μεταξύ συμβαλλομένων μερών ή την υποδοχή σε μια κλειστή ή θρησκευτική κοινότητα κ.λπ. Πρβλ. σχετικά και την ενδιαφέρουσα ιστορικοανθρωπολογική μελέτη του W. Frijhoff, «The kiss sacred and profane: reflections on a crosscultural confrontation», στον τόμο: J. Bremmer and H. Roodenburg (eds), *A Cultural History of Gesture. From Antiquity to the Present Day*, Polity Press, Oxford, 1991 (ανατ. 1994), σελ. 210-236 με πλούσια βιβλιογραφία.

11. Ενδεικτικά αναφερόμαστε στη γνωστή ομηρική σκηνή από την *Οδύσσεια* (ο 15/16), όταν ο Εύμαιος αντικρίζοντας τον Τηλέμαχο που μόλις επέστρεψε στην Ιθάκη τον καλωσορίζει φιλώντας τον στο κεφάλι, στα μάτια και στα χέρια: *κύσσε δέ μιν κεφαλὴν τε καὶ ἄμφω φάεα καλὰ / χεῖρας τ' ἀμφοτέρας*. Πρβλ. εδώ και τις παρατηρήσεις του D. Lateiner, *Sardonic Smile. Nonverbal Behavior in Homeric Epic*, Ann Arbor, 1995, σελ. 68-69.

12. Βλ. ενδεικτικά, Ευριπίδης, *Μήδεια*, 1207, όπου ο Ιάσοντας φιλάει τα νεκρά παιδιά του.

13. Πρβλ. εδώ και τις πολύ ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις του (γνωστού βυζαντινού σχολιαστή των ομηρικών επών) Ευσταθίου, *Παρεκβολαί εις την Ομήρου Οδύσσειαν* ρ 33, τόμ. 2.135.2 Stallbaum: *στόμα μέντοι οὐδεις ἐφίλει*. βλ. του ιδίου, γ 35, τόμ. 1.111.36 κ.ε. Stallbaum: *ἐπί γὰρ αὐτοῦ δὴ τοῦ χεῖλεσι φιλεῖν, οὕτω τότε ἢ λέξις* (sc. ἀσπασμός) *ἐλέγετο*, καθώς και του ιδίου, τ 415, τόμ. 2.210.18 Stallbaum: *χεῖλεσι δὲ ἀσπάζεσθαι οὐκ ἔστι παρὰ τῷ ποιητῇ*. Κατά περίεργο όμως τρόπο κάποιος ανώνυμος γραμματικός της ύστερης αρχαιότητας, σε έναν από τους βίους του Ομή-

ρου, θεωρεί τον επικό ποιητή «Αιγύπτιον», διότι δόθηκεν επιτρέπει «τούς ἥρωας ἐκ στόματος ἀλλήλους φιλοῦντας, ὅπερ ἐστὶν ἔθος τοῖς Αἰγυπτίοις ποιεῖν» (T.W. Allen, *Homeri opera*, tom. V, Oxford, 1912: Vita VI, σελ. 251.23 κ.ε.). Πρβλ. σχετικά και Sittl, *ὄπ. παρ.*, σελ. 78-79.

14. Ηρόδοτος, *Ιστορία* 1.134.1: ἐντυγχάνοντες δ' ἀλλήλοισι ἐν τῆσι ὁδοῖσι, τῷδε ἄν τις διαγνοίη εἰ ὁμοιοὶ εἰσι οἱ συντυγχάνοντες. ἀντὶ γὰρ τοῦ προσαγορεύειν ἀλλήλους φιλέουσι τοῖσι στόμασι. Για το ἔθιμο αυτό βλ. και Αρριανός, *Αλεξάνδρου Ανάβασις* 4.12 και κυρίως 7.11, όπου αναφέρεται ὅτι ο Αλέξανδρος επιτρέπει να τον φιλήσουν οι «συγγενεῖς» των Περσών. Πρβλ. επίσης, Πλουτάρχου, *Περὶ ἀδολεσχίας* 12 (= *Ηθικά* 508e 7), Χαρίτωνος, *Τα περὶ Χαιρέαν και Καλλιρρόην* 6.4.8, Στράβωνος, *Γεωγραφικά* 15.3.20 και Ζηνοβίου, *Επιτομή εκ των Ταρραίου και Διδύμου Παροιμιῶν* 5.25 (= *Corpus Pseudoepigraphorum Graecorum*, ed. E.L. von Leutsch und F.G. Schneidewin, vol. I, Göttingen 1839, σελ. 126).

15. Βλ. Ξενοφών, *Αγησίλαος* 5.4 κ.ε.

16. Βλ. Ξενοφών, *Κύρου Παιδεία* 1.4.27 κ.ε., 4.1.22 κ.ε., 7.5.48 κ.ε. και 8.4.26-27. Για το θέμα των παιδικῶν λόγων στον Ξενοφώντα γενικά πρβλ. και H.R. Breitenbach, *Historiographische Anschauungsformen Xenophons*, Diss. Basel 1950, σελ. 41, σημ. 31.

17. Σε ερωτικό φίλημα, ὄχι ὅμως στο στόμα, αλλά στο λαιμό αναφέρονται οι αποδιδόμενοι στον Θέογνι στίχοι 1. 265/266 Young: ἐνθα μέσην περὶ παῖδα λαβῶν ἀγκῶν' ἐφίλησα / δειρήν, ἡ δὲ τέρεν φθέγγετ' ἀπὸ στόματος.

18. Για την τραγική ποίηση βλ. παρακάτω. Για την κωμωδία πρβλ. μεταξὺ ἄλλων, Αριστοφάνης, *Λυσιστράτη* 923, *Ὀρνιθες* 671, *Εκκησιάζουσαι* 647, *Θεσμοφοριάζουσαι* 915. Στον κωμικό λόγο του Αριστοφάνη συναντάμε επίσης και τύπους σκαμπρόζικων ερωτικῶν φιλημάτων, ὅπως εἶναι π.χ. τα καταγλωττίσματα, βλ. *Νεφέλαι* 51, *Θεσμοφ.* 131.

19. Σχετικές παραπομπές ἀπὸ την ελληνική και λατινική γραμματεία, βλ. στον Binder, *ὄπ. παρ.*, στ. 943. Εἰδικότερα για τη λατινική γραμματεία αξίζει να επισημανθεῖ ὅτι το ερωτικό φίλημα απαντᾶ πολύ συχνά σε ὅλα σχεδόν τα λογοτεχνικά εἶδη (κωμωδία, ἐπίγραμμα, λυρική ποίηση, ερωτική ἐλεγεία, μυθιστόρημα) και ὅτι οι Ρωμαῖοι ἦταν πλούσιοι και σε λέξεις που δηλώνουν το ερωτικό φίλι [βλ. λ.χ. *osculum* αλλά και τις λαϊκότερες *basium*, *basolum*, *s(u)aviium*, *s(u)aviolum*: πρβλ. σχετικά και Ph. Moreau, «*Osculum*, *basium*, *suaviium*», *Revue de Philologie* 52, 1978, σελ. 87-97].

20. Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί* 13.81.33 κ.ε. (= 604c) Kaibel. Για τον Ἴωνα τον Χίο, βλ. M.L. West, «Ion of Chios», *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 32, 1985, σελ. 71-78, και εἰδικότερα για το ἀνέκδοτο με τον Σοφοκλή, σελ. 75-76.

21. Βλ. Αἰλιανός, *Ποικίλη ἱστορία* 13.4, πρβλ. και Πλουτάρχου, *Βασιλέων Αποφθέγματα και στρατηγῶν* (= *Ηθικά* 177a), *Ερωτικός* 24 (= *Ηθικά* 770c). Βλ. γενικά και Kroll, *ὄπ. παρ.*, στ. 512.

22. απ. 135.2 (Radt): *Tragicorum Graecorum Fragmenta*, vol III, ed. S. Radt, Göttingen, 1985.

23. Ξενοφ. *Συμπόσιον*, 8.31: *καὶ Ἀχιλλεύς Ὀμήρω πεποίηται οὐχ ὡς παιδικοῖς Πατρόκλῳ ἀλλ' ὡς ἐταίρω ἀποθανόντι ἐκπρεπέστατα τιμωρῆσαι*. Για το χωρίο αυτό του Ξενοφώντος αλλά και γενικότερα για τη σχέση Αχιλλέα - Πατρόκλου στην ελληνική λογοτεχνία, βλ. το εμπεριστατωμένο σχόλιο του Β. Ηυβ, *Xenophons Symposion. Ein Kommentar*, Stuttgart und Leipzig, 1999 (= *Beiträge zur Altertumskunde* 125), σελ. 413-414. Πρβλ. επίσης Κ.Ι. Dover, *Greek Homosexuality*, Harvard, 2^η1989, σελ. 196-197· W.M. Clarke, «Achilles and Patroclus in Love», *Hermes* 106, 1978, σελ. 381-396· D.S. Barrett, «The Friendship of Achilles and Patroclus», *Classical Bulletin* 57, 1981, σελ. 87-93 και προσφάτως Ρ. Michelakis, *Achilles in Greek Tragedy*, Cambridge, 2002, σελ. 41-53.

24. Πλάτων, *Συμπόσιον*, 179e - 180b, κυρίως 180a 4: *Αἰσχύλος δὲ φλυαρεῖ φάσκων Ἀχιλλέα Πατρόκλου ἐρᾶν, ὃς ἦν καλλίων οὐ μόνον Πατρόκλου, ἀλλὰ ἄρα καὶ τῶν ἡρώων ἀπάντων, καὶ ἐπὶ ἀγένειος, ἐπειτα νεώτερος πολὺ, ὡς φησιν Ὀμηρος*. Πρβλ. και Ψευδο-Λουκιανού, *Ἐρωτες* 54.

25. Πρόκειται για τον γνωστό και από τους Πλατωνικούς διαλόγους πιστό, οικογενειακό φίλο του Σωκράτη. Σύμφωνα με τα *Απομνημονεύματα*, 1.2.48 ανήκε στον στενό κύκλο των *ὀμιλητῶν* του Σωκράτη από τον οποίο έχει ζητήσει να αναλάβει την εκπαίδευση του γιου του Κριτόβουλου (βλ. και Πλάτωνος, *Ευθύδημος* 306d, πρβλ. *Απολογία* 33d-e). Περισσότερα στο σχόλιο του Dorion, *ὄπ. παρ.*, σελ. 110.

26. Ο νεαρός γιος του Κρίτωνα, γνωστός για την ομορφιά του και από τον πλατωνικό *Ευθύδημο* 271b (*προφερέης καὶ καλὸς καὶ ἀγαθὸς τὴν ὄψιν*), αντιπροσωπεύει, σύμφωνα με τον Γίγον, *ὄπ. παρ.*, σελ. 105, τον τύπο του κομφευσόμενου νέου που δεν έχει τίποτε άλλο στο νου του παρά μόνο τον έρωτα· πρβλ. σχετικά και Ξενοφώντα, *Συμπόσιον*, 1.3 και κυρίως 4.10-28. Περισσότερα στα κατατοπιστικά σχόλια του Ηυβ, *ὄπ. παρ.*, σελ. 75-76 και του Dorion, *ὄπ. παρ.*, σελ. 130. Ο τελευταίος σημειώνει μάλιστα ότι ο Κριτόβουλος εμφανίζεται σε όλους τους Σωκρατικούς διαλόγους του Ξενοφώντος εκτός από την *Απολογία*.

27. *Συμπόσιον*, 4.10-28 και ειδικότερα 4.12 και 25.

28. Γίγον, *ὄπ. παρ.*, σελ. 105.

29. Βλ. Πλάτωνος, *Πρωταγόρας*, 320a κ.ά.

30. *Απομνημονεύματα*, 1.3.8.

31. *Συμπόσιον*, 4.12.

32. *ὄπ. παρ.*, σελ. 106 κ.ε. Πρβλ. και Dorion, *ὄπ. παρ.*, σελ. 130, σημ. 209.

33. Βλ. *Απομνημονεύματα*, 1.3.815 και *Συμπόσιον*, 4.10-28. Αντίθετη γνώμη εκφράζει ο Ηυβ, *ὄπ. παρ.*, σελ. 225-227 στο ενδιαφέρον σχόλιό του για τον Κλεινία, τον ερώμενο του Κριτόβουλου στο *Συμπόσιον*, υποστηρίζοντας ότι δεν υπάρχει λόγος ταύτισής του με τον γιο του Αλκιβιάδη των *Απομνημονευμάτων*. «Kritoboulos wird in beiden Fällen», σημειώνει ο Ηυβ, σελ. 227, «in eine typische Situation gestellt: junger Mann aus dem Umkreis des Sokrates in erotischer Gefahr».

34. Βλ. *Απομνημονεύματα*, 1.2.12-48. Μαζί με τον Αλκιβιάδη απομακρύνεται από τον Σωκράτη, σύμφωνα πάντα με τον Ξενοφώντα, και ο Κριτίας. Με την αναφορά του αυτή, ο Ξενοφών αντικρούει μία από τις κατηγορίες που είχαν διατυπωθεί εναντίον του Σωκράτη, ότι δηλαδή ο Κριτίας και ο Αλκιβιάδης, οι οποίοι είχαν προξενήσει κακό στην πόλη των Αθηνών, υπήρξαν μαθητές του. Η απενοχοποίηση αυτή του Σωκράτη, την οποία επιχειρεί ο Ξενοφών, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον στο μέτρο που τον οδηγεί στο να διατυπώσει την αντίληψή του για τον μη μόνιμο χαρακτήρα της αρετής (1.2.19-23). Οριζόμενη ως διαρκής άσκηση, η τελευταία δέχεται το νόημα της μίμησης ενός διαρκώς παρόντος ορατού ηθικού προτύπου. Βλ. και L.-A. Dorion, «L'exégèse straussienne de Xénophon: Le cas paradigmaticque de *Mémorables IV 4*», *Philosophie antique. Problèmes, Renaissances, Usages, numéro 1: Figures de Socrate*, 2001, σελ. 87-118, κυρίως 90-94.

35. *Απομνημονεύματα*, 1.3.9: οὐ σύ Κριτόβουλον ἐνόμιζες εἶναι τῶν σωφρονικῶν ἀνθρώπων μᾶλλον ἢ τῶν θρασέων καὶ τῶν προνοητικῶν μᾶλλον ἢ τῶν ἀνοήτων τε καὶ ῥιψοκινδύνων; Για τους όρους σωφρονικός και προνοητικός, πρβλ. επίσης *Απομνημονεύματα*, 3.10.5 και 1.4.6, 4.3.6 αντίστοιχα.

36. *Απομνημονεύματα*, 1.3.9: οὗτος κᾶν εἰς μαχαίρας κυβιστήσσει κᾶν εἰς πῦρ ἄλοιτο, πρβλ. *Συμπόσιον*, 4.16. Πρβλ. και τα σχετικά σχόλια του Dorion, *όπ. παρ.*, σελ. 31, σημ. 2, σημ. 212 και σελ. 132, σημ. 213. Ειδικότερα για τις κυβιστήσεις βλ. και *Συμπόσιον*, 2.11 και 7.3. Για τους κυβιστήρες πρβλ. επίσης την περιφρημη περιγραφή της ασπίδας του Αχιλλέα στον Όμηρο, Σ 605-606, καθώς και το αντίστοιχο κατατοπιστικό σχόλιο του M.W. Edwards, *Ομήρου Ιλιάδα. Κείμενο και ερμηνευτικό υπόμνημα*, τόμος Ε: *Ραψωδίες Ρ-Υ*, μτφρ. Μ. Καίσαρ, επιμ. Α. Ρεγκάκος, Θεσσαλονίκη, 2003, σελ. 378-379.

37. *Απομνημονεύματα*, 1.3.11: ἄρ' οὐκ ἂν αὐτίκα μάλα δοῦλος μὲν εἶναι ἀντ' ἐλευθέρου, πολλὰ δὲ δαπανᾶν εἰς βλαβεράς ἡδονάς, πολλὴν δὲ ἀσχολίαν ἔχειν τοῦ ἐπιμεληθῆναι τινος καλοῦ κάγαθοῦ, σπουδάζειν δ' ἀναγκασθῆναι ἐφ' οἷς οὐδ' ἂν μαινόμενος σπουδάσειεν; Πρβλ. *Συμπόσιον*, 4.14 (βλ. παρακ. σημ. 49) και *Οικον.*, 2.7 μαζί με το αντίστοιχο σχόλιο της S.B. Pomeroy, *Xenophon Oeconomicus: A Social and Historical Commentary*, Oxford, 1994, σελ. 229-230. Βλ. τέλος και την πολύ ενδιαφέρουσα παρατήρηση του Dorion, *όπ. παρ.*, σελ. 132-133, σημ. 217 για την διαφορετική στάση του πλατωνικού Σωκράτη στον *Ευθύδημο* 282a-b. Αντίθετα με τον Σωκράτη του Ξενοφώντα, ο δάσκαλος του Πλάτωνα δεν καταδικάζει με την ίδια απολυτότητα την αναγωγή του έρωτα σε μια μορφή δουλείας. Συγκεκριμένα, η εκούσια υποδούλωση στον εραστή, και σε όποιον είναι ικανός να μεταδώσει τη γνώση δεν αποδοκιμάζεται.

38. Ενδιαφέρουσα είναι, κατά τη γνώμη μας, εδώ και η άποψη που έχει διατυπώσει ο J.K. Anderson, *Ξενοφών. Η ζωή και το έργο του*, μτφρ. Π. Μοσχοπούλου, Αθήνα, 2002, σελ. 47, ότι ο Ξενοφών εμφανίζεται από όλα τα σωκρατικά του έργα, όπως προαναφέρθηκε, προσωπικά μόνο σε αυτό το χωρίο των *Απομνημονευμάτων* «για να δεχτεί την προειδοποίηση του

Σωκράτη» σχετικά με την εγκράτεια στις σεξουαλικές απολαύσεις και ειδικότερα για τη δύναμη του ερωτικού φιλήματος. «Ο Διογένης ο Λαέρτιος Β. 48-49», αναφέρει ο Anderson, «παραθέτει τα λόγια του Αριστίππου, από το τέταρτο βιβλίο του έργου *Περί παλαιάς τρυφής*, σχετικά με το πάθος του Ξενοφώντος για τον Κλεινία. Αλλά «η μαρτυρία αποτελεί», όπως σωστά επισημαίνεται, «χωρίς από το *Συμπόσιο* του Ξενοφώντος (4.12), όπου το εγκώμιο για τον Κλεινία γίνεται δια στόματος Κριτοβούλου». Για το ζήτημα αυτό βλ. όμως και Dorion, *όπ. παρ.*, σελ. 132, σημ. 214.

39. Πρβλ. εδώ και Αριστοτέλους, *Περί τα ζώα ιστορία*, 538a 27.

40. *Απομνημονεύματα*, 1.3.12: *τὰ φαλάγγια ... προσαψάμενα μόνον τῷ στόματι ταῖς τε ὀδύνας ἐπιτρίβει τοῖς ἀνθρώποις καὶ τοῦ φρονεῖν ἐξίστησι*. Ο Gigon, *όπ. παρ.*, σελ. 111, σημειώνει μάλιστα για τη σύγκριση του δαγκώματος των φαλαγγίων με εκείνο του φιλιού, ότι το πρώτο προκαλεί στον άνθρωπο οδύνη, ενώ το δεύτερο ηδονή και ως εκ τούτου το τελευταίο καθίσταται ακόμη πιο επικίνδυνο. Το μοτίβο της σύγκρισης της επίδρασης του έρωτα με το δάγκωμα από κάποιο ζώο απαντά στον Ξενοφώντα και στο *Συμπόσιο* (4.27), όταν ο Σωκράτης παρομοιάζει τον ερεθισμό που ένιωσε από το άγγιγμα του ώμου του ωραίου Κριτόβουλου με το δάγκωμα ενός «θηρίου». Περισσότερα βλ. στα σχόλια του Ηυβ, *όπ. παρ.*, σελ. 255 και του Dorion, *όπ. παρ.*, σελ. 133-134, σημ. 218.

41. Για το μοτίβο της παρακινδυνευμένης ενέργειας θέασης των ωραίων στην ελληνική λογοτεχνία, βλ. και τα σχόλια των D.L. Gera, *Xenophon's Cyropaedia. Style, Genre, and Literary Technique*, Oxford, 1993, σελ. 227, και σημ. 131· Chr. Mueller-Goldingen, *Untersuchungen zu Xenophons Kyropädie*, Stuttgart, Leipzig, 1995 (= *Beiträge zur Altertumskunde* 42), σελ. 191, σημ. 11 και Ηυβ, *όπ. παρ.*, σελ. 225 με πλούσια παράλληλα χωρία. Εξαιρετικό ενδιαφέρον έχει, μεταξύ άλλων, και η ερμηνεία που παραδίδεται από τον αλεξανδρινό λεξικογράφο Ησύχιο για το σοφόκλειο απόσπασμα 1139 [S. Radt (ed.), *Tragicorum Graecorum Fragmenta*, vol. IV, Göttingen, 1977] στο λ. *ὀμάττειος πόθος* (ο 736 Latte): *διὰ τοῦ ἐκ τοῦ ὄραν ἀλίσκεσθαι ἔρωτι· «ἐκ τοῦ γὰρ ἔσορᾶν γίνεται ἀνθρώποις ἐρᾶν»* [Αγάθων, απ. 29 Β. Snell (ed.), *Tragicorum Graecorum Fragmenta*, vol. I, Göttingen, 1971].

42. *Απομνημονεύματα*, 1.3.13: *τοῦτο τὸ θηρίον, ὃ καλοῦσι καλὸν καὶ ὠραῖον, τοσοῦτῳ δεινότερόν ἐστι τῶν φαλαγγίων, ὅσῳ ἐκεῖνα μὲν ἀψάμενα, τοῦτο δὲ οὐδ' ἀπτόμενον, ἐάν τις αὐτὸ θεάται*. Πρβλ. και τα συναφή σχόλια του Dorion, *όπ. παρ.*, σελ. 32, σημ. 220 και 221.

43. *Απομνημονεύματα*, 1.3.13: *ἀλλὰ συμβουλευῶ σοι, ὦ Ξενοφῶν, ὁπότεν ἴδῃς τινὰ καλόν, φεύγειν προτροπάδην. σοὶ δ', ὦ Κριτόβουλε, συμβουλευῶ ἀπενιαυτίσαι*. Για τους τρόπους θεραπείας του έρωτα που υποδηλώνονται εδώ ο Gigon, *όπ. παρ.*, σελ. 113, παραπέμπει σε ένα ανέκδοτο που αποδίδεται από τον Διογένη Λαέρτιο (7.17) στον Ζήλωνα τον Κιτιέα. Βλ. τέλος και τις παρατηρήσεις της Gray, *όπ. παρ.*, σελ. 81, όσον αφορά στο ρητορικό ύφος της συμβουλής αυτής του Σωκράτη προς τον Ξενοφώντα και κυρίως τη χρήση στρατιωτικής ορολογίας στην επιλογή του επιρρήματος *προτροπάδην*.

44. *Απομνημονεύματα*, 1.3.8-15, εδώ ειδικ. 1.3.11. Βλ. παραπ. σημ. 37. Ενδιαφέρον έχουν εδώ οι εύστοχες παρατηρήσεις του Gigon, *όπ. παρ.*, σελ. 110, τόσο για το μοτίβο της δουλείας στην οποία οδηγείται ένας εραστής λόγω του αχαλίνωτου πάθους του, όσο και για εκείνο της κατασπατάλησης της περιουσίας του, τα οποία αποτελούν κοινούς τόπους, κυρίως στην κωμωδία. Το να ξοδεύει μάλιστα κανείς απερίσκεπτα τα χρήματά του αποτελεί κατά τον Ξενοφώντιο Σωκράτη, όπως σωστά επισημαίνει ο Ηυβ, *όπ. παρ.*, σελ. 230, κοινό γνώρισμα όλων των ερωτόπληκτων. Αυτό συνάγεται από διάφορα χωρία του Ξενοφώντιου *corpus*, π.χ., *Απομνημονεύματα*, 1.2.22, *Οικον.* 1.22, αλλά και *Κύρου Παιδεία*, 5.1.12, όπου ο Κύρος περιγράφει, όπως θα δούμε στη συνέχεια, τις συνέπειες της υποταγής στον έρωτα. Στο τελευταίο αυτό χωρίο από την *Κύρου Παιδεία* δεν εντοπίζεται μόνον ο κίνδυνος της αλόγιστης κατασπατάλησης των χρημάτων, αλλά και το μοτίβο της υποδούλωσης του ερωτευμένου: *καί δουλεύοντάς γε τοῖς ἐρωμένοις καὶ μάλα κακὸν νομίζοντας πρὶν ἐρᾶν τὸ δουλεύειν*. Βλ. παρακ. σημ. 76.

45. Σύμφωνα με τον H. Maier, στο κλασικό του έργο, *Sokrates, sein Werk und seine geschichtliche Stellung*, Tübingen, 1913, σελ. 28-31, ο Ξενοφών μετέφερε το διάλογο μεταξύ Σωκράτη και Κριτόβουλου από το *Συμπόσιο* στα *Απομνημονεύματα*.

46. *Συμπόσιον*, 4.10: *οὐκοῦν αὐ ἐγὼ λέξω, ἔφη, ἐξ ὧν ἐπὶ τῷ κάλλει μέγα φρονῶν.*

47. *Συμπόσιον*, 4.11: *ὄμνυμι πάντας θεοὺς μὴ ἐλέσθαι ἂν τὴν βασιλέως ἀρχὴν ἀντὶ τοῦ καλὸς εἶναι.*

48. *Συμπόσιον*, 4.13: *ὁ δὲ καλὸς καὶ ἡσυχίαν ἔχων πάντ' ἂν διαπράξαιτο*. Πρβλ. όμως εδώ την προαναφερθείσα γνώμη του Σωκράτη στα *Απομνημονεύματα*, 1.3.13 (βλ. παραπ. σημ. 42) για την καταστρεπτική έλξη που ασκεί και μόνο η θέα ενός ωραίου.

49. *Συμπόσιον*, 4.15-16: *διὰ γὰρ τὸ ἐμπνεῖν τι ἡμᾶς τοῖς καλοῦς τοῖς ἐρωτικοῖς ἐλευθεριωτέρους μὲν αὐτοὺς ποιούμεν εἰς χρήματα, φιλοπονωτέρους δὲ καὶ φιλοκαλωτέρους ἐν τοῖς κινδύνοις, καὶ μὴν αἰδημονεστέρους τε καὶ ἐγκρατεστέρους, οἱ γε καὶ ὧν δέονται μάλιστα ταῦτ' αἰσχύνονται. μαίνονται δὲ καὶ οἱ μὴ τοὺς καλοὺς στρατηγούς αἰρούμενοι*. Σχετικά με τη συγκρότηση στρατεύματος από ζεύγη εραστών και ερωμένων πρβλ. Πλάτων, *Συμπόσιον*, 178d-179b (λόγος του Φαῖδρου), καθώς και τα σχόλια του Ιωάννη Συκουτρή, *Πλάτωνος Συμπόσιον*. Κείμενον, μετάφρασις καὶ ἐρμηνεία, Ακαδημία Αθηνών, Αθήναι, 1934 (= *Ελληνική Βιβλιοθήκη* 1), ad l. και σελ. 41* κ.ε. από την Εισαγωγή. Πρβλ. επίσης Ξενοφών, *Συμπόσιον*, 8.32, όπου η γνώμη αυτή αποδίδεται στον Πausανία, αλλά και την οξύτατη ανασκευή του επιχειρήματος από τον Σωκράτη, *Συμπόσιον*, 8.33 κ.ε.: βλ. επίσης και τα τεκμηριωμένα σχόλια του Ηυβ, *όπ. παρ.*, σελ. 232-233, ενώ ειδικότερα για τη γνώμη του Pausanία στο Ξενοφώντιο *Συμπόσιο* σε σχέση με την αντίστοιχη στο *Συμπόσιο* του Πλάτωνος, βλ. του ίδιου, σελ. 420 με βιβλιογραφία. Παραδείγματα, στα οποία η σχέση εραστού και ερωμένου υπαγορεύει και ηρωική στάση στον πόλεμο, δίνει ο

Πλούταρχος στον *Ερωτικό* 17 (*Ηθικά* 760d - 761d), αλλά και στον *Πελοπίδα*, σελ. 18-19. Πρβλ. τέλος και Ξενοφών, *Κύρου Ανάβασις*, 7.4.8 κυρίως όμως *Κύρου Παιδεία*, 7.1.30, όπου ο Ξενοφών, αναφερόμενος στη φιλοτιμία και γενναιότητα των στρατιωτών του Αβραδάτα στη μάχη, τονίζει σχετικά: *πολλαχού μὲν οὖν καὶ ἄλλοθι δῆλον ὡς οὐκ ἔστιν ἰσχυροτέρα φάλαγξ ἢ ὅταν ἐκ φίλων συμμάχων ἠθροισμένη ἦ.*

50. *Συμπόσιον*, 4.14: *ἐγὼ γοῦν καίπερ εἰδὼς ὅτι χρήματα ἡδὺ κτῆμα ἦδιον μὲν ἂν Κλεινία τὰ ὄντα διδοίην ἢ ἕτερα παρ' ἄλλου λαμβάνοιμι, ἦδιον δ' ἂν δουλεύοιμι ἢ ἐλεύθερος εἶην, εἴ μου Κλεινίας ἄρχειν ἐθέλοι. καὶ γὰρ ποιοίην ἂν ῥῆον ἐκείνῳ ἢ ἀναπαυοίμην, καὶ κινδυνεύοιμι ἂν πρὸ ἐκείνου ἦδιον ἢ ἀκίνδυνος ζῶην.* Αξίζει εδῶ να παρατηρηθεῖ ὅτι ο Κριτόβουλος θεωρεῖ πως αυτές ακριβῶς οι εμπειρίες, που περιγράφει ὅτι απέκτησε λόγω της επίδρασης της ομορφιάς του Κλεινία, θα οδηγήσουν τους ανθρώπους πρὸς *πᾶσαν ἀρετήν*, *Συμπόσιον*, 4.15· πρβλ. παραπ. και σημ. 49.

51. *Συμπόσιον*, 4.16: *ἐγὼ γοῦν μετὰ Κλεινίου κἂν διὰ πυρὸς ἰοίην*, πρβλ. *Απομνημονεύματα*, 1.3.9 (βλ. παραπ. σημ. 36). Πρβλ. ὅμως και *Οικ.* 21.7, ὅπου η παράτολμη αὐτὴ κίνηση της πώσης ἀκόμη και στη φωτιά δεν ἔχει ερωτικές συνδηλώσεις, ἀλλὰ εντάσσεται σε στρατιωτικὰ συμφραζόμενα ἐμπνευσης εκ μέρους των καλῶν στρατηγῶν αἰσθημάτων φιλοπονίας και φιλοτιμίας στους στρατιώτες: *ἀλλ' οἱ ἂν δύνωνται ἐμποιοῦσαι τοῖς στρατιώταις ἀκολουθητέον εἶναι καὶ διὰ πυρὸς καὶ διὰ παντὸς κινδύνου.*

52. *Συμπόσιον*, 4.25: *καίτοι νῆ τοὺς θεούς, ὦ ἄνδρες, δοκεῖ μοί γ', ἔφη, ὡς ἐν ἡμῖν αὐτοῖς εἰρῆσθαι, οὗτος καὶ πεφιληκέναι τὸν Κλεινίαν.*

53. *Συμπόσιον*, 4.25-26: *οὐ ἔρωτος οὐδὲν ἔστι δεινότερον ὑπέκκαυμα. καὶ γὰρ ἀπληστον καὶ ἐλπίδας τινὰς γλυκείας παρέχει.*

54. Βλ παραπ. σημ. 43. Σημειώνουμε εδῶ ὅτι η ἀποψη του Ξενοφώντειου Σωκράτη για τη δύναμη που ασκεί το φίλημα με τους ωραίους νέους απαντά και σε ἄλλα σημεία του ἔργου, κυρίως ὅπου γίνεται λόγος για την εγκράτεια ἀπέναντι στις αφροδίσιες ἠδονές, η οποία πρέπει να χαρακτηρίζει κάθε σώφρονα και προνοητικό ἄνθρωπο. Στο ἔκτο κεφάλαιο του 2ου Βιβλίου των *Απομνημονευμάτων*, ὅπου ο Σωκράτης δίνει συμβουλές στον Κριτόβουλο για τους τρόπους ἀπόκτησης φίλων, αναφέρεται και πάλι η επικινδυνότητα του ερωτικού φιλήματος προς τους «καλοῦς»: βλ. 2.6.32: *οὐδὲ τὸ στόμα οὖν, ἔφη ὁ Σωκράτης, πρὸς τὸ στόμα προσοίσεις; Θάρρει, ἔφη ὁ Κριτόβουλος· οὐδὲ γὰρ τὸ στόμα πρὸς τὸ στόμα προσοίσω οὐδενί, ἐὰν μὴ καλὸς ἦ. Εὐθύς, ἔφη, σύγε, ὦ Κριτόβουλε, τὴναντίον τοῦ συμφέροντος εἴρηκας.* Τη σχέση του αποσπάσματος αὐτοῦ με ἐκεῖνο των *Απομνημονευμάτων*, 1.3.8-13 και του *Συμπόσιου*, 4.25-28 ἀντιστοίχως σχολιάζει ο Ο. Gigon, *Kommentar zum zweiten Buch von Xenophons Memorabilien*, Basel, 1956, σελ. 153 σημειώνοντας: «Daß diese Stellen, die alle drei Kritobulos vor dem Küssen warnen wollen, zusammengehören und auf ein gemeinsames Vorbild zurückgehen, das Xenophon besonderen Eindruck gemacht hat, scheint mir klar». Βλ. σχετικά και Κ. Joël, *Der echte und der Xenophontische Sokrates*, Bd. II. 2, Berlin, 1901, σελ. 710· H.R.

Breitenbach, «Xenophon von Athen», *Realencyclopädie*, Bd. ixA/2, 1966, σσ. 1569-2052, εδῶ σσ. 1820-1821, καθώς και Κ. von Fritz, «Antisthenes und Sokrates in Xenophons Symposium», *Rheinisches Museum für Philologie* 84, 1935, σελ. 19-45, ειδικ. σελ. 31-39. Ο τελευταίος μάλιστα ισχυρίζεται ότι ο Ξενοφών έχει επηρεασθεί εδῶ από το έργο του σωκρατικού Αντισθένη, Α-σπασία.

55. Συμπόσιον, 4.26: οὐ ἔνεκα ἀφεκτέον ἐγὼ φημι εἶναι φιλημάτων <τῶν> ὠραίων τῷ σωφρονεῖν δυνησομένῳ.

56. Συμπόσιον, 4.27: τὴν κεφαλὴν πρὸς τῇ κεφαλῇ καὶ τὸν ὤμον γυμνὸν πρὸς γυμνῷ τῷ Κριτοβούλου ὤμῳ ἔχοντα. Σύμφωνα με τον Γ. Βλαστό, *Σωκράτης, ειρωνευτής και ηθικός φιλόσοφος*, μτφρ. Π. Καλλιγιάς, Αθήνα, 1993, σελ. 81, σημ. 65, στον Ξενοφώντα «ὁ φόβος τοῦ Σωκράτη γιὰ τὴ φυσικὴ ἐπαφὴ μ' ἕναν ἐλκυστικὸ νεαρὸ καθίσταται ἔμμοнос...». Αντίθετα στον Πλάτωνα, «ὁ Σωκράτης», συνεχίζει ο Βλαστός, «δὲν δείχνει νὰ φοβᾶται τὸ ἄγγιγμα μ' ἕνα ὁμορφο ἀγόρι· συχνὰ παλεύουν γυμνοὶ μὲ τὸν Ἀλκιβιάδη, ἂν καὶ μόνο μετὰ ἀπὸ πρωτοβουλία τοῦ δευτέρου (Συμπόσιον, 271c)· δὲν ὑπάρχει τίποτε στὸν Πλάτωνα ποὺ νὰ φανερώνει ὅτι ὁ Σωκράτης ἐνθάρρυνε τὴ φυσικὴ τρυφερότητα μὲ ὅποιονδῆποτε ἀπὸ τοὺς νέους τοὺς ὁποίους ἐρᾶ».

57. Βλ. Συμπόσιον, 4.28. Ἦδη λίγο παραπάνω (Συμπόσιον, 4. 23-24) πληροφοροῦμαστε ὅτι ο πατέρας του Κριτόβουλου Κρίτων εἶχε παραδώσει τὸν ἐρωτόπληκτο νεαρὸ γιο του στὸν Σωκράτη γιὰ νὰ του διδάξει τὴν ἀρετὴ καὶ φαίνεται πὼς αὐτὴ ἡ συναναστροφή ἀρχισε νὰ ἀποδίδει κάποια ἀποτελέσματα στὴ βελτίωση του χαρακτήρα του Κριτόβουλου: ἃ δὴ αἰσθόμενος ὁ πατήρ παρέδωκέ μοι αὐτόν, εἴ τι δυναίμην ὠφελῆσαι. καὶ μέντοι πολὺ βέλτιον ἤδη ἔχει (4.24). Ο Ξενοφών ἐπιχειρεῖ καὶ ἐδῶ με ἔμμεσο ἀλλὰ σαφὴ τρόπο νὰ ἀνασκευάσει τὴν κατηγορία ποὺ εἶχαν προσάψει στὸν Σωκράτη γιὰ διαφθορὰ των νέων. Γενικότερα γιὰ τὴ χρῆση καὶ σημασία του μοτίβου τῆς ἐκπαίδευσης των νέων ἀπὸ κατάλληλους ἐκπαιδευτὲς στὴ σωκρατικὴ φιλοσοφία, βλ. τὸ σχόλιο του Ηυβ, *ὄπ. παρ.*, σελ. 246.

58. *Γίγον*, *ὄπ. παρ.*, σελ. 116. Βλ. ὅμως καὶ τὸ σχόλιο του Ηυβ, *ὄπ. παρ.*, σελ. 252-253.

59. Βλ. ἐνδεικτικὰ *Απομνημονεύματα*, 1.6.10.

60. Βλ. *Απομνημονεύματα*, 1.2.1: Θαυμαστὸν δὲ φαίνεται μοι καὶ τὸ πεισθῆναι τινὰς ὡς Σωκράτης τοὺς νέους διέφθειρεν, ὅς πρὸς τοῖς εἰρημένοις πρῶτον μὲν ἀφροδισίων καὶ γαστρὸς πάντων ἀνθρώπων ἐγκρατέστατος ἦν. Πρβλ. ἐπίσης, 1.2.14, 1.5.6, 2.1.1 κ.ά.

61. Συμπόσιον, 8.10. Πρβλ. Πλάτωνος, Συμπόσιον, 180d - 181c. Γιὰ τὸ θέμα αὐτό, βλ. καὶ τὴν ἐμπεριστατωμένη μελέτη του Ο. Thomsen, «Socrates and Love», *Classica et Mediaevalia* 52, 2001, σελ. 117-178, ειδικ. 148-154.

62. Συμπόσιον, 8.23.

63. Γιὰ τὸν *Αγησίλαο* του Ξενοφώντα βλ. γενικὰ, D. Krömer, *Xenophons Agesilaos. Untersuchungen zur Komposition*, Berlin, 1971 καὶ P. Cartledge, *Agesilaos and the Crisis of Sparta*, Baltimore, 1987.

64. Το ενδιαφέρον των ερευνητών τα τελευταία χρόνια για την *Κύρου Παιδεία* του Ξενοφώντα είναι πράγματι μεγάλο. Βλ. ενδεικτικά, Gera, *όπ. παρ.*, Mueller-Goldingen, *όπ. παρ.*, Β., *Due, The Cyropaedia. Xenophon's Aims and Methods*, Aarhus, 1989· J. Tatum, *Xenophon's Imperial Fiction. On the Education of Cyrus*, Princeton, 1989, καθώς και Chr. Nadon, *Xenophon's Prince. Republic and Empire in the Cyropaedia*, Berkeley, 2001.

65. Ξενοφών, *Αγησίλαος*, 5.4-5. Πρβλ. Πλουτάρχου, *Αγησίλαος* 11.6 κ.ε., *Αποφθέγματα Λακωνικά* 15 (= *Ηθικά*, 209d 5 - e 5). Βλ. σχετικά και F. Buffière, *Eros adolescent. La pédérastie dans la Grèce antique*, Paris, 1980, σελ. 7879.

66. *Αγησίλαος*, 5.4: διαμάχεσθαι ἀνά κράτος τὸ μὴ φιληθῆναι.

67. Βλ. παραπ. σημ. 14 και 15.

68. *Αγησίλαος*, 5.4: ἀρ' οὐ τοῦτό γε ἤδη τὸ σωφρόνημα καὶ δαιμόνιον;

69. *Αγησίλαος*, 5.5: οὐδ' εἰ μέλλομί γε αὐτίκα μάλα κάλλιστός τε καὶ ἰσχυρότατος καὶ τάχιστος ἀνθρώπων ἐσεσθαι· μάχεσθαι γε μέντοι πάλιν τὴν αὐτὴν μάχην ὄμνυμι πάντας θεοὺς ἢ μὴν μᾶλλον βούλεσθαι ἢ πάντα μοι ὅσα ὀρῶ χρυσᾶ γενέσθαι.

70. Βλ. παραπ. σημ. 61.

71. *Αγησίλαος*, 11.10.

72. Βλ. σχετικά και την πρόσφατη μελέτη του Ε. Αλεξίου, «Εστιάζοντας στον πρωταγωνιστή: το βιογραφικό εγκώμιο του Κύρου στην Ξενοφώντεια *Κύρου Παιδεία*», *Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, τεύχ. Τμήματος Φιλολογίας 9, 2000-2001, σελ. 7-44.

73. Πρόκειται για τον παιδικό του φίλο στον οποίο παλαιότερα ο Κύρος, κατά την αναχώρησή του από τη Μηδία, είχε χαρίσει τη Μηδική στολή που του είχε δωρίσει ο παππούς του Αστυάγης: βλ. *Κύρου Παιδεία*, 1.4.26. Για το συμβολισμό του βασιλικού αυτού δώρου βλ. τις εύστοχες παρατηρήσεις της Gera, *όπ. παρ.*, σελ. 222, και σημ. 116.

74. Για την εντυπωσιακή ομορφιά της Πάνθειας, βλ. *Κύρου Παιδεία*, 4.6.11: *Κύρω δὲ ἐξηρηκότεσ τὴν καλλίστην σκηνὴν καὶ τὴν Σουσίδα γυναῖκα, ἢ καλλίστη δὴ λέγεται ἐν τῇ Ἀσίᾳ γυνὴ γενέσθαι*. Βλ. επίσης και 5.1.7. Πρβλ. εδῶ και τη σχετική ενδιαφέρουσα μελέτη της J. de Romilly, «Le conquérant et la belle captive», *Bulletin de l'Association Guillaume Budé* 1, 1988, σελ. 1-15.

75. Βλ. *Κύρου Παιδεία*, 5.1.8: *ἐκ δὲ τούτου ἴσως ἂν ἀμελήσας ὧν με δεῖ πράττειν καθήμην ἐκείνην θεώμενος*. Βλ. εδῶ και τα εξαιρετικά σχόλια του Mueller-Goldingen, *όπ. παρ.*, σελ. 190-191, με σημ. 9.

76. Βλ. *Κύρου Παιδεία*, 5.1.11. Ο Mueller-Goldingen, *όπ. παρ.*, σελ. 192 σημειώνει σχετικά: «Araspas bemüht sich lediglich um den Nachweis natürlicher Kräfte, die vom subjektiven Wollen unabhängig sind, um das ἐρᾶν auf der Gegenseite als etwas Freiwilliges zu definieren».

77. Βλ. *Κύρου Παιδεία*, 5.1.12. Ειδικότερα για την παρομοίωση του έρωτα με μία νόσο, βλ. το σχόλιο του Mueller-Goldingen, *όπ. παρ.*, σελ. 192, σημ. 15, όπου παρατίθενται ενδιαφέροντα παράλληλα χωρία. Πρβλ.

σχετικά Gera, *όπ. παρ.*, σελ. 227 και σημ. 129, αλλά και την παλαιότερη μελέτη του F. Lassere, «Ερωτικοί Λόγοι», *Museum Helveticum* 1, 1944, σελ. 169-178, εδώ 175-178.

78. *Κύρου Παιδεία*, 5.1.16: *ὡς τὸ μὲν πῦρ τοὺς ἀπτομένους καίει, οἱ δὲ καλοὶ καὶ τοὺς ἄπωθεν θεωμένους ὑφάπτουσιν, ὥστε αἰθεσθαι τῷ ἔρωτι*. Για τον ενδιαφέροντα αυτό λογοτεχνικό τόπο, της σύγκρισης δηλαδή του έρωτα με τη φωτιά, βλ. Mueller-Goldingen, *όπ. παρ.*, σελ. 193-194 με παράλληλα χωρία από την ελληνική γραμματεία. Θα πρέπει επίσης να σημειώσουμε ότι τη σύγκριση της ερωτικής κατάστασης με τη φωτιά έχει επισημάνει ποικιλοτρόπως ο κατά τον Ξενοφώντα Σωκράτης, όπως έχουμε σχολιάσει παραπάνω, στα *Απομνημονεύματα*, 1.3.9 αλλά και στο *Συμπόσιο*, 4.25, αναφερόμενος στην απερισκεψία του νεαρού Κριτόβουλου να φιλήσει τον όμορφο ερωμένο του. Πρβλ. σχετικά και Gera, *όπ. παρ.*, σελ. 226.

79. *Κύρου Παιδεία*, 5.1.18: *ἐκ πάντων τούτων ἠλίσκετο ἔρωτι, καὶ ἴσως οὐδὲν θαυμαστὸν ἔπασχε*. Η τραγική ειρωνεία είναι εμφανής. Ο άπειρος και επιπόλαιος Αράσπας που ισχυριζόταν με έμφαση στο διάλογο με τον σώφρονα και εγκρατή Κύρο ότι ο έρωτας υπόκειται στην ανθρώπινη βούληση, υποκύπτει τελικά στο εξαιρετικό κάλλος της Πάνθειας.

80. Βλ. *Κύρου Παιδεία*, 6.1.36: *ἐγὼ γὰρ θεοῦς τε ἀκούω ἔρωτος ἠττήσθαι, ἀνθρώπους τε οἶδα καὶ μάλα δοκοῦντας φρονίμους εἶναι οἶα πεπόνθασιν ὑπ' ἔρωτος*. Η άποψη αυτή του Κύρου, η οποία αποτελεί κοινό τόπο στην αρχαία ελληνική λογοτεχνία (βλ. σχετικά, Mueller-Goldingen, *όπ. παρ.*, σελ. 204, σημ. 4), έρχεται, κατά κάποιον τρόπο, σε αντίθεση με τη θέση που διατυπώνει ο Ξενοφώντειος Σωκράτης στο *Συμπόσιο*, 8.28, ότι «*θεοὶ καὶ ἦρωες τὴν τῆς μυχῆς φιλίαν περὶ πλείονος ἢ τὴν τοῦ σώματος χρῆσιν ποιοῦνται*».

81. Βλ. *Κύρου Παιδεία*, 8.4.22.

82. *Απομνημονεύματα*, 1.6.14. Βλ. και Dorion, *όπ. παρ.*, σελ. 167, σημ. 2, 320.

83. Βλ. παραπάνω σημ. 42.

84. Παρά τις σχετικά πρόσφατες τάσεις της έρευνας να φέρει στο φως την αρνητική αντίληψη του Ξενοφώντα για τον Κύρο (πρβλ. ενδεικτικά την επισκόπηση που κάνει ο Nadon, *όπ. παρ.*, στην Εισαγωγή του, σελ. 4 κ.ε., αλλά και τα συμπεράσματα του ίδιου, σελ. 161-180), βλ. σχετικά τις ακόμη ενδιαφέρουσες, και περισσότερο ίσως πειστικές, θέσεις του J. Luccioni, *Les idées politiques et sociales de Xénophon*, Paris, 1947, κυρίως σελ. 244 κ.ε. Σημειώνουμε εδῶ ότι σε μια τελευταία σύγκριση μεταξύ των δύο ανδρών, ο Ξενοφών, παρά τον άμετρο θαυμασμό του για την προσωπικότητα του Σωκράτη, φαίνεται να αποδίδει τον ρόλο του προτύπου κατ' εξοχήν στον Κύρο: Vana Nicolaΐδου-Kyrianidou, *Autorité et obéissance: le maître idéal de Xénophon face à son idéal de prince*, υπό εκτύπωση στον τόμο M. Nancy, A. de Tordesillas, *Xénophon et Socrate. Actes du colloque d' Aix-en-Provence*, Paris, 6-9 novembre 2003.

85. Βλ. *Κύρου Παιδεία*, 1.2.1: *εἶδος μὲν κάλλιστος*. Πρβλ. και 5.1.6

86. Για τον Αρτάβαζο και τη σχέση του με τον Κύρο, βλ. Tatum, *όπ.*

παρ., σελ. 265 σημ. 4, Gera, *όπ. παρ.*, σελ. 166-167, 189-191, 197 και Mueller-Goldingen, *όπ. παρ.*, σελ. 100-101, 195 κ.ε. Ο Αρτάβαζος παρουσιάζεται στην *Κύρου Παιδεία* ως ο πιο πιστός θαυμαστής του Κύρου, ο οποίος μάλιστα παρομοιάζει την εκούσια υποταγή των ανθρώπων στον Πέρση μονάρχη με την εσωτερική ορμή των μελισσών να ακολουθούν πάντοτε τη βασίλισσά τους (βλ. *Κύρου Παιδεία*, 5.1.24). Για το θέμα αυτό, βλ. G. Vasilaros, «Ὡσπερ ἡγεμῶν ἐν μελίτταις. Η μέλισσα ως σύμβολο της βασιλικής εξουσίας στην *Κύρου Παιδεία*», στο: *Lesarten. Festschrift für A. Kambylis zum 70. Geburtstag dargebracht von Schülern, Kollegen und Freunden*, hrsg. von I. Vassis u.a., Berlin, New York, 1998, σελ. 12-32.

87. Βλ. ενδεικτικά, *Κύρου Παιδεία*, 4.1.23: *ὅτε ἐφης ἡδεσθαι θεώμενος ἐμέ.* Πρβλ. επίσης 7.5.48-54. Για το μοτίβο του *ἡδέως θεᾶσθαι* σε συνάρτηση μάλιστα με τη σχέση Αρτάβαζου-Κύρου πρβλ. και G. Vasilaros, «Zu Xenophons Kyropädie 5.1.26», *Philologus* 143, 1999, σελ. 348-352.

88. Βλ. παραπ. σημ. 14.

89. Βλ. *Κύρου Παιδεία*, 1.4.27-28.

90. Βλ. *Κύρου Παιδεία*, 8.4.27.

91. Βλ. *Κύρου Παιδεία*, 1.1.3.

92. *Απομνημονεύματα*, 1.5.4-5.

93. Βλ. *Κύρου Παιδεία*, 8.1.32.

94. Βλ. *Κύρου Παιδεία*, 8.1.1.

95. Όπως επισημαίνει και ο Αλεξίου, *όπ. παρ.*, σελ. 32, στο διάλογο αυτό «ο Κύρος εκπροσωπεί τον στιβαρό δάσκαλο, ο Αράσπας τον παρορμητικό και άπειρο νέο. Ο Ξενοφών υπαινίσσεται γλωσσικά αυτό τον ρόλο του Αράσπα, όταν τον αποκαλεί τρεις φορές *νεανίσκο* (5.1.9, 5.1.13, 5.1.18), ενώ στην πραγματικότητα πρόκειται για έναν παιδικό φίλο, συνομήλικο του Κύρου».

96. Πρότυπο του φιλόδημου ηγεμόνα (βλ. *Κύρου Παιδεία*, 1.2.1), ο Κύρος παρουσιάζεται μάλιστα να συγχωρεί τον Αράσπα. Παρότι τον προειδοποίησε για τον κίνδυνο υποδούλωσης στο ερωτικό πάθος του για την Πάνθεια, θεωρεί εν μέρει και τον εαυτό του υπεύθυνο γι' αυτό που συνέβη. Τούτο, εφόσον επέβαλε στον αξιωματικό του να βρίσκεται, ως φύλακας, συνεχώς κοντά στη σαγητευτική βασίλισσα. Βλ. *Κύρου Παιδεία*, 6.1.36: *καὶ σοὶ δὲ τούτου τοῦ πράγματος ἐγὼ αἰτιός εἰμι· ἐγὼ γάρ σε συγκαθεῖρξα τούτῳ τῷ ἀμάχῳ πράγματι.*

97. *Απομνημονεύματα*, 3.11.1: *κρεῖττον εἶη λόγου τὸ κάλλος τῆς γυναικός.*

98. *Απομνημονεύματα*, 3.11.1: *Ἴτεον ἂν εἶη θεασομένους.* Σχετικά με το αμφιλεγόμενο αυτό επεισόδιο, στα *Απομνημονεύματα* (3.11), του διαλόγου του Σωκράτη με μία εταίρα, βλ. και την ενδιαφέρουσα ερμηνευτική προσέγγιση του M. Narcy, «La meilleure amie de Socrate. Xénophon, *Mémoires* III 11», στο *Les études philosophiques* (ειδικό αφιέρωμα: *Les écrits socratiques de Xénophon*), Mai 2004.2, σελ. 213-234, passim. Καθιστώντας εμφανή τη δυνατότητα του Σωκράτη να είναι κυρίαρχος του εαυτού του (σελ. 214), το συγκεκριμένο επεισόδιο αναδεικνύει, σύμφωνα με τον Narcy, τη μοναδική ικανότητα του φιλοσόφου να διαπαιδαγωγεί μόνος

του, χωρίς εξωτερική καθοδήγηση, την ίδια του την ψυχή (σελ. 232-233). Βλ. από την άλλη πλευρά, την προσέγγιση της Gera, *όπ. παρ.*, σελ. 224 κ.ε. Σύμφωνα με την τελευταία, το ότι ο Κύρος αποφεύγει συστηματικά να δει από κοντά μια εξαιρετικά όμορφη γυναίκα, ενώ ο Σωκράτης σπεύδει να θαυμάσει την ωραιότητα της Θεοδότης, μπορεί να εξηγηθεί από το γεγονός ότι: «Socrates is, however, well able to withstand the charms of the courtesan Theodote (cf. *Mem.* 3.11.15-18) and seems to take the dangers of passion seriously only when it comes to relation between men». Συνεχίζοντας μάλιστα το συλλογισμό της επισημαίνει (*όπ. παρ.*, σε. 225), ότι η επιλογή μιας γυναίκας, εκ μέρους του Ξενοφώντος, ως του θέματος της συζήτησης μεταξύ Κύρου και Αράσπα, δεν είναι καθόλου τυχαία. Η παρέκκλιση αυτή από το σύνηθες θέμα των *έρωτικῶν λόγων* για τις σχέσεις μεταξύ εραστού και ερωμένου (πρβλ. ενδεικτικά, Πλάτων, *Συμπόσιον* και *Φαίδρος*, Ξενοφών, *Απομνημονεύματα* και *Συμπόσιον*) στο διάλογο Κύρου-Αράσπα αναδεικνύεται, κατά την Gera, εσκεμμένη. Σημειώνουμε, με τη σειρά μας, ότι, αντίθετα με τον ικανό να κυβερνά τους άλλους Κύρο, ο αδιάφορος για την άσκηση της πολιτικής εξουσίας Σωκράτης (*Απομνημονεύματα*, 1.6.15) αφέθηκε να αγγίξει τον ώμο του Κριτόβουλου.

99. Βλ. *Κύρου Παιδεία*, 8.4.20-21. Πρβλ. επίσης *Κύρου Παιδεία*, 2.2.28-31, όπου ο Ξενοφών πραγματεύεται αυτό το περσικό έθιμο στο πλαίσιο ενός ανεκδότου που αφορά στη σχέση μεταξύ ενός λοχαγού του, ονόματι Σαμβαύλα, με το υπερβολικά άσχημο μεράκιο που τον συνοδεύει. Βλ. σχετικά και Gera, *όπ. παρ.*, σελ. 165-166 και 189.

100. Βλ. *Απομνημονεύματα*, 1.3.13. Πρβλ. *Συμπόσιον*, 4.26.

101. Βλ. παραπάνω σημ. 34.

102. Βλ. *Απομνημονεύματα*, 1.2.3.

103. Βλ. *Κύρου Παιδεία*, 5.1.24.

104. Βλ. ενδεικτικά *Κύρου Παιδεία*, 8.1.21-22.

105. Βλ. *Απομνημονεύματα*, 4.8.11.

106. Βλ. *Κύρου Παιδεία*, 1.2.1.

107. Ενδεικτικά μπορούμε να αναφερθούμε στον Αιλιανό, *Επιστ.*, 16, στον Κλήμεντα τον Αλεξανδρέα, *Παιδαγωγ.*, 3.11.81 και *Στρωματ.*, 2.20.120, στον Θεοδώρητο Κύρου, *Ελληνικών θεραπευτική παθημάτων προθεωρία* 12.57 και τέλος στον Ιωάννη Χρυσόστομο, *Διδασκαλία και έλεγχος προς τους έχοντας συνεισάκτους παρθένους*, *P.G.* 47, 497 (= σελ. 49-50, Dumortier). Για το τελευταίο χωρίο βλ. ειδικότερα και τη μελέτη του Κ. Mün-scher, *Xenophon in der griechisch römischen Literatur*, Leipzig, 1920 (= *Philologus. Suppl.* 13, Heft 2), σελ. 203. Για περισσότερα παραθέματα πρβλ. τον εμπειριστατωμένο *apparatus testimoniorum* στην πρόσφατη έκδοση των *Απομνημονευμάτων* από τους Μ. Bandini και L.-A. Dorion (βλ. παραρ. 2).

Βιβλιογραφία

- Αλεξίου Ε., «Εστιάζοντας στον πρωταγωνιστή: το βιογραφικό εγκώμιο του Κύρου στην Ξενοφώντεια Κύρου Παιδεία», *Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, τεύχ. Τμήματος Φιλολογίας 9, 2000-2001, σελ. 7-44.
- Anderson J.K., *Ξενοφών. Η ζωή και το έργο του*, ελλ. μτφρ. Π. Μοσχούλου, Αθήνα, 2002.
- Bandini M., L.-A. Dorion, *Xénophon. Mémoires, tome I: Introduction générale, Livre I, texte établi par M.B. et traduit par L.-A. D.*, Les Belles Lettres, Paris, 2003.
- Barrett D.S., «The Friendship of Achilles and Patroclus», *Classical Bulletin* 57, 1981, σελ. 87-93.
- Binder G., «Κυβ», *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike* (hrsg. von H. Cancik und H. Schneider), 6, 1999, σελ. 939-947.
- Βλαστός Γ., *Σωκράτης, ειρωνευτής και ηθικός φιλόσοφος*, ελλ. μτφρ. Π. Καλλιγιάς, Αθήνα, 1993.
- Breitenbach H.R., *Historiographische Anschauungsformen Xenophons*, Dissert. Basel, 1950.
- Breitenbach H.R., «Xenophon von Athen», *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (hrsg. von G. Wissowa u. a.) Bd. ixA/2, 1966, στήλ. 1569-2052.
- Buffière F., *Eros adolescent. La pédérastie dans la Grèce antique*, Paris, 1980.
- Cartledge P., *Agesilaus and the Crisis of Sparta*, Baltimore, 1987.
- Clarke W.M., «Achilles and Patroclus in Love», *Hermes* 106, 1978, σελ. 381-396.
- Dorion L.-A., «L'exégèse straussienne de Xénophon: Le cas paradigmatique de Mémoires IV 4», *Philosophie antique. Problèmes, Renaissance, Usages, numéro 1: Figures de Socrate*, 2001, σελ. 87-118.
- Dover K.J., *Greek Homosexuality*, Cambridge Mass., 2^η 1989.
- Due B., *The Cyropaedia. Xenophon's Aims and Methods*, Aarhus, 1989.
- Edwards M.W., *Ομήρου Ιλιάδα. Κείμενο και ερμηνευτικό υπόμνημα*, τόμος Ε: *Ραψωδίες P-Y*, ελλ. μτφρ. Μ. Καΐσαρ, επιμ. Α. Ρεγκάκος, Θεσσαλονίκη, 2003.
- Erbse H., «Die Architektonik im Aufbau von Xenophons Memorabilien», *Hermes* 89, 1961, σελ. 257-287.
- Frijhoff W., «The kiss sacred and profane: reflections on a crosscultural confrontation», στον τόμο: J. Bremmer and H. Roodenburg (eds), *A Cultural History of Gesture. From Antiquity to the Present Day*, Polity Press, Oxford, 1991 (ανατ. 1994).
- Fritz K. von, «Antisthenes und Sokrates in Xenophons Symposion», *Rheinisches Museum für Philologie* 84, 1935, σελ. 19-45.

- Gera D.L., *Xenophon's Cyropaedia. Style, Genre, and Literary Technique*, Oxford, 1993.
- Gigon O., *Kommentar zum ersten Buch von Xenophon Memorabilien*, Basel, 1953.
- Gigon O., *Kommentar zum zweiten Buch von Xenophons Memorabilien*, Basel, 1956.
- Gray V.J., *The Framing of Socrates. The Literary Interpretation of Xenophon's Memorabilia*, Stuttgart, 1998 (= *Hermes Einzelschriften* 79).
- Huß B., *Xenophons Symposion. Ein Kommentar*, Stuttgart und Leipzig, 1999 (= *Beiträge zur Altertumskunde* 125).
- Köves-Zulauf T., «Der Kuß des Musengottes Apollon», *Würzburger Jahrbücher für die Altertumswissenschaft*, N. F., 28 b, 2004, σελ. 31-55.
- Joël K., *Der echte und der Xenophontische Sokrates*, Bd. II. 2, Berlin, 1901.
- Kroll W., «Kuß», *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (hrsg. von G. Wissowa u. a.), *Supplementband* 5, 1931, σελ. 511-520.
- Krömer D., *Xenophons Agesilaos. Untersuchungen zur Komposition*, Berlin, 1971.
- Lassere F., «Ερωτικοί Λόγοι», *Museum Helveticum* 1, 1944, σελ. 169-178.
- Lateiner D., *Sardonic Smile. Nonverbal Behavior in Homeric Epic*, Ann Arbor, 1995.
- Luccioni J., *Les idées politiques et sociales de Xénophon*, Paris, 1947.
- Maier H., *Sokrates, sein Werk und seine geschichtliche Stellung*, Tübingen, 1913.
- Michelakis P., *Achilles in Greek Tragedy*, Cambridge, 2002.
- Moreau Ph., «Osculum, basium, suavium», *Revue de Philologie* 52, 1978, σελ. 87-97.
- Mueller-Goldingen Chr., *Untersuchungen zu Xenophons Kyrupädie*, Stuttgart und Leipzig, 1995 (= *Beiträge zur Altertumskunde* 42).
- Münscher K., *Xenophon in der griechisch-römischen Literatur*, Leipzig, 1920 (= *Philologus Suppl.* 13, Heft 2).
- Nadon Chr., *Xenophon's Prince. Republic and Empire in the Cyropaedia*, Berkeley, 2001.
- Narcy M., «La meilleure amie de Socrate. Xénophon, Mémoires III 11», *Les études philosophiques* (ειδικό αφιέρωμα: *Les écrits socratiques de Xénophon*), Mai 2004.2, σελ. 213-234.
- Nicolaïdou-Kyrianiδου Vana, «Autorité et obéissance: le maître idéal de Xénophon face à son idéal de prince», υπό εκτύπωση στον τόμο M. Narcy, A. de Tordesillas, *Xénophon et Socrate. Actes du colloque d'Aix-en-Provence (6-9 novembre 2003)*, Paris.
- Pomeroy S.B., *Xenophon Oeconomicus: A Social and Historical Commentary*, Oxford, 1994.
- Romilly J. de, «Le conquérant et la belle captive», *Bulletin de l'Association Guillaume Budé* 1, 1988, σελ. 1-15.
- Sittl C., *Die Gebärden der Griechen und Römer*, Leipzig, 1890.

- Συκουτρής Ι., *Πλάτωνος Συμπόσιον. Κείμενον, μετάφρασις και ερμηνεία*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήναι, 1934 (= *Ελληνική Βιβλιοθήκη* 1).
- Tatum J., *Xenophon's Imperial Fiction. On the Education of Cyrus*, Princeton, 1989.
- Thomsen O., «Socrates and Love», *Classica et Mediaevalia* 52, 2001, σελ. 117-178.
- Thraede K., «Friedenskuß», *Reallexikon für Antike und Christentum* (hrsg. von Th. Klauser u. a.), 8, 1972, σελ. 505-519.
- Vasilaros G., «Ἵσπερ ἡγεμῶν ἐν μελίτταις. Η μέλισσα ως σύμβολο της βασιλικής εξουσίας στην Κύρου Παιδεία», *Lesarten. Festschrift für A. Kambylis zum 70. Geburtstag dargebracht von Schülern, Kollegen und Freunden*, hrsg. von I. Vassis u.a., Berlin – New York 1998, σελ. 12-32.
- Vasilaros G., «Zu Xenophons Kyrupädie 5.1.26», *Philologus* 143, 1999, σελ. 348-352.
- West M.L., «Ion of Chios», *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 32, 1985, σελ. 71-78.

